

**ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ МЕНЕДЖМЕНТУ
ТА ПІДПРИЄМНИЦТВА
КАФЕДРА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА

на тему: **«Архіви України в умовах воєнної кризи»**

на здобуття освітнього ступеня	<u>бакалавра</u>
зі спеціальності	<u>029 Інформаційна, бібліотечна та архівна</u>
	<u>справа</u>
освітньо-професійної програми	Документознавство та інформаційна діяльність

*Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на
відповідне джерело*

(підпис)

Яна БІЛЯВСЬКА
Ім'я, ПРІЗВИЩЕ здобувача

Виконав: здобувач вищої освіти
гр. ДЗД 41
Яна БІЛЯВСЬКА

Керівник:
науковий ступінь, вчене звання к.і.н., доцент
Вікторія КАЧМАЛА

Рецензент:
науковий ступінь, вчене звання к.філол. наук, доцент
Ліна СТОРОЖЕНКО

Київ 2025

ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
Навчально-науковий інститут менеджменту та підприємництва

Кафедра документознавства та інформаційної діяльності
Ступінь вищої освіти бакалавр
Спеціальність 029 Інформаційна, бібліотечна та архівна справа
Освітньо-професійна програма: Документознавство та інформаційна діяльність

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри

Тетяна СИДОРЕНКО
« ____ » _____ 202_ р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

БІЛЯВСЬКОЇ Яни Миколаївни

1. Тема кваліфікаційної роботи: «Архіви України в умовах воєнної кризи»
керівник кваліфікаційної роботи к.і.н. Качмала Вікторія Іванівна
затверджені наказом Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій від «24» лютого 2025 р. № 56
2. Строк подання кваліфікаційної роботи «16» травня 2025 р.
3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи
Мета дослідження: проаналізувати український досвід антикризових комунікацій архівів у воєнний час, апелюючи до воєнних подій Другої світової та російсько-української війн.
Об'єктом дослідження є архіви України у воєнний період
Предметом дослідження є особливості комунікацій архівів в період війни, орієнтовані на збереження документальної спадщини, мінімізацію впливів воєнних дій та виконання своєї основної функції – забезпечення суспільства ретроспективною інформацією
4. Перелік питань, які потрібно розробити:
 1. Історіографія та джерельна база дослідження.
 2. Друга світова війна й архіви України
 3. Архіви України в період російсько-української війни (2014-2025 рр.)
5. Перелік ілюстративного матеріалу: презентація
6. Дата видачі завдання «26» вересня 2024 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітки
1	Визначення тематики, вибір наукового керівника, уточнення теми	18.09.2024	виконано
2	Розроблення та складання плану кваліфікаційної бакалаврської роботи	26.09.2024	виконано
3	Підготовка 1 розділу	07.01.2025	виконано
4	Підготовка 2 розділу	22.04.2025	виконано
5	Підготовка 3 розділу	01.05.2025	виконано
6	Висновки	09.05.2025	виконано
7	Підготовка остаточного варіанта роботи	12.05.2025	виконано
8	Написання відгуку науковим керівником	14.05.2025	виконано
9	Оформлення й представлення роботи на кафедрі та перевірка на плагіат	16.05.2025	виконано
10	Підготовка доповіді, презентації та ілюстративного матеріалу, рецензія	20.05.2025	виконано
11	Попередній захист роботи	25.05.2025	виконано
12	Основний захист кваліфікаційної магістерської роботи	18.06.2025	виконано

Здобувач вищої освіти

Яна БІЛЯВСЬКА

Керівник
кваліфікаційної роботи

Вікторія КАЧМАЛА

РЕФЕРАТ

Текстова частина кваліфікаційної роботи на здобуття освітнього ступеня бакалавра (магістра): 56 стор., _ _ _ _ _ рис., _ _ _ _ _ табл., 84 позицій джерел.

Мета роботи – проаналізувати український досвід антикризових комунікацій архівів у воєнний час, апелюючи до подій Другої світової та російсько-української війн.

Об'єкт дослідження – архіви України у воєнний період.

Предмет дослідження – особливості комунікацій архівів в період війни, орієнтовані на збереження документальної спадщини, мінімізацію впливів воєнних дій та виконання своєї основної функції – забезпечення суспільства ретроспективною інформацією.

Методи дослідження. Методологічною основою кваліфікаційної роботи є визнані наукою принципи історизму, об'єктивності, всебічності та комплексності. Залучені загальнонаукові та спеціальні методи дослідження. Вказані принципи та методи уможливили розкрити проблеми діяльності архівів у воєнний період.

Короткий зміст роботи. У кваліфікаційній роботі представлено результати комплексного дослідження проблем антикризових комунікацій архівів у воєнний період. Охарактеризований стан вивчення теми (проблеми архівів в умовах воєнної кризи в історіографічному дискурсі), проаналізована джерельна база дослідження, здійснена класифікація джерел та доведена репрезентативність джерел для студіювання архівів України в період воєнної кризи. Розкриті проблеми збереження архівних документів під час Другої світової війни та окупації України, охарактеризовані правові засади та соціокультурний контекст реституції переміщених архівних фондів, обґрунтовані стратегії архівних установ в мовах воєнної кризи, проаналізовані

методи зберігання, комплектування архівних фондів та презентації архівної інформації в період війни росії проти України (2014-2025 рр.).

КЛЮЧОВІ СЛОВА: архіви в період воєнної кризи, антикризові комунікації архівів воєнного періоду, комплектування та збереження архівних фондів під час воєнного стану, стратегії архівних установ в умовах воєнної кризи, реституція незаконно вивезених архівних фондів.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1 Проблеми архівів в умовах воєнної кризи в історіографічному дискурсі	9
1.2 Джерела до вивчення архівів України в період воєнної кризи	18
РОЗДІЛ 2 ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА Й АРХІВИ УКРАЇНИ	25
2.1 Проблеми збереження архівних фондів під час Другої світової війни та окупації України	25
2.2 Питання реституції переміщених архівних фондів: правові засади та соціокультурний контекст	32
РОЗДІЛ 3 АРХІВИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014-2025 рр.).....	38
3.1 Стратегії архівних установ України в умовах воєнної кризи, спричиненої російською агресією	38
3.2 Особливості зберігання, комплектування архівних фондів та презентації архівної інформації в період повномасштабної війни росії проти України	47
ВИСНОВКИ.....	57
ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ.....	62

ВСТУП

Актуальність дослідження. Війна росії проти України, розпочата у 2014 р. та повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну в лютому 2022 р. і окупація частини території України докорінно змінили систему комунікацій архівних установ, сформували своєрідну модель реагування архівної системи на воєнну кризу. Вивчення українського досвіду функціонування архівів в умовах війни в контексті міжнародних збройних конфліктів 20 – 21 ст. є одним із важливих векторів студіювань в архівістиці.

Сучасна війна і методи і способи подолання її наслідків актуалізують проблему впливу воєнних конфліктів на збереження історико-культурної спадщини. Доцільною є ретроспекція та звернення до досвіду виживання архівів України у період Другої світової війни та німецько-фашистської окупації. Компаративний аналіз функціонування архівної системи країни під час двох воєн (1939-1945 та 2014-2025 рр.) уможливить віднайти спільні та відмінні риси в організаційних засадах управління архівами, діяльності державних органів влади у питаннях забезпечення збереженості культурних пам'яток, включаючи й архівні документи.

Як показав досвід Другої світової війни, рано чи пізно постане питання реституції вивезених з окупованих територій архівів і колекцій. Напрями роботи щодо підрахунків втрат, розробка правової бази повернення культурної спадщини на національному та міжнародному рівнях важливі як у правовому, так і у практичному вимірах. Доцільно звернутися до досвіду українських архівів щодо порушення і вирішення питань повернення архівних фондів, починаючи з середини 1940-х рр. Безперечно, після російсько-української війни одним із важливих питань буде повернення в Україну архівів, вивезених з Криму, Херсону, Луганська, Донецька та виплата репарацій за знищені культурні цінності в результаті бомбардувань українських міст та ведення бойових дій.

Досвід антикризових комунікацій архівних установ під час воєнної кризи буде пізнавальним у міжнародному контексті. Для багатьох країн, які пережили чи будуть переживати війни, постане питання дієвих заходів щодо мінімізації наслідків воєнних дій, максимального збереження культурних пам'яток, організації доступу із застосуванням новітніх технологій, повернення незаконно вивезених фондів. Програми цифровізації архівів, які реалізуються в Україні і сприяють як збереженню документованої інформації, так і широкому удоступненню вже викликають інтерес у зарубіжній спільноті.

Мета дослідження: проаналізувати український досвід антикризових комунікацій архівів у воєнний час, апелюючи до подій Другої світової та російсько-української війн.

Реалізація мети потребує вирішення ряду **завдань**:

- дослідити проблеми архівів в умовах воєнної кризи в історіографічному дискурсі;
- проаналізувати джерельну базу дослідження;
- розкрити проблеми збереження архівних фондів під час Другої світової війни та окупації України;
- висвітлити правові засади та соціокультурний контекст питань реституції переміщених архівних фондів;
- охарактеризувати стратегії архівних установ України в умовах воєнної кризи, спричиненої російською агресією;
- означити особливості зберігання, комплектування архівних фондів та презентації архівної інформації в період повномасштабної війни росії проти України.

Об'єкт дослідження: архіви України у воєнний період.

Предмет дослідження: особливості комунікацій архівів в період війни, орієнтовані на збереження документальної спадщини, мінімізацію впливів воєнних дій та виконання своєї основної функції – забезпечення суспільства ретроспективною інформацією.

Методи дослідження. У кваліфікаційні роботі ми послуговувалися принципами історизму, об'єктивності, всебічності та комплексності, а також арсеналом методів – загальнонаукових, загально гуманітарних, спеціальних, які уможливили висвітлення в ретроспекції проблем архівів у період воєнних криз. Загальнонаукові методи аналізу та синтезу ми використали для виявлення характерних особливостей впливу на архіви воєнних подій різного періоду (20 – 21 ст. ст.). Методом компаративістики здійснили порівняльний аналіз діяльності державних структур у питаннях організації збереження архівних фондів у Другу світову та російсько-українську війну. Міждисциплінарний підхід надав можливість розглянути проблему архівних комунікацій воєнного періоду з культурологічних, архівознавчих, правознавчих позицій. Метод структурування ми використали для характеристики структури джерельної бази дослідження. Логічним методом визначена об'єктно-предметна сфера дослідження. Функціональний метод покладений в основу вивчення функцій різних архівних інституцій, які вирішували питання збереженості та доступності архівів у воєнний період.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі порівняльного аналізу антикризових комунікацій архівів в період двох воєн різних століть, розкрити спільність та відмінність планів і заходів архівів для мінімізації наслідків воєнних дій та окупації. Вперше проаналізовані проблеми воєнної кризи і архівів в історіографічному дискурсі та подана характеристика джерельної бази вивчення даної теми.

Практичне значення одержаних результатів. Дослідження має науково-прикладний характер, його результати можна використати у науковій, практичній, освітній сферах. Зокрема, у науковій сфері перспективним вбачаємо подальше виявлення та висвітлення дискусійних питань щодо антикризових заходів архівів, розкриття українського досвіду вирішення проблем воєнного періоду для міжнародної спільноти, визначення перспективних векторів дослідження даної проблеми. У практичній сфері чітко окреслюється коло питань, які підлягають вирішенню задля мінімізації

негативних наслідків війни. Матеріали дослідження будуть корисними в освітній сфері, зокрема при розробленні навчальних програм та текстів лекцій з таких дисциплін як «Архівознавство», «Правознавство», «Менеджмент соціокультурних установ», «Антикризові комунікації в архівах».

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Структура роботи, визначена метою і завданнями дослідження та складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків, переліку використаних джерел. Перелік джерел складає 84 позиції. Загальний обсяг роботи – 73 сторінки. Обсяг основного тексту – 56 сторінок.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Проблеми архівів в умовах воєнної кризи в історіографічному дискурсі

Якщо аналізувати історіографію проблеми архівів у воєнних кризах, то за кількістю публікацій і багатоаспектністю проблематики превалюють праці про воєнну кризу в архівах і її наслідки в період Другої світової війни. Причина появи великої кількості праць – фундаментальних монографій, дисертаційних досліджень, збірників документів, національних реєстрів визначена сукупністю факторів: великими часовим відтинком (80 років після закінчення війни), розробкою наукових проєктів дослідних інституцій, розсекречуванням архівів, що містили інформацію про життя і діяльність архівів у Другу світову війну. Ще однією особливістю історіографії даної проблеми було те, що праці про архіви у Другу світову війну з'являлися не в період війни, а в перші повоєнні роки [10, 12, 49] і ще активніше вивчалася в період перебудови [75] та перших років незалежності України. Проголошення незалежності співпало з потужною кампанією розсекречування архівних фондів і сфокусувало увагу дослідників саме на документах, що були раніше засекречені.

Порушуючи хронологію виходу праць про архіви України під час Другої світової війни, охарактеризуємо їх за новаторськими підходами і науковою значущістю. Невелика за обсягом, але революційна за змістом робота американської дослідниці П. Грімстед Кеннеді за участю Г. Боряка «Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв» [11], опублікована напередодні розпаду СРСР і написана на основі відкритих радянських секретних архівів, зокрема, трофейних нацистських документів вперше розкривала трагічну долю архівних зібрань у перші дні війни. Виклад матеріалу суперечив традиційним пропагандистським тезам, які звинувачували у втратах національних скарбів лише фашистських загарбників. Матеріали, вперше введені авторами до наукового обігу, свідчили,

що значна частина архівів була злочинно знищена радянськими спецслужбами. Вперше світова спільнота дізналася про важливі деталі пограбування і вивезення на Захід українських архівів та бібліотечних фондів, що містили архівні документи. Йшлося в праці і про вивезені радянськими військами західних культурних цінностей та діяльність реституційних комісій після війни. У додатках до праці публікуються документи, які красномовно ілюструють нацистські пограбування українських культурних цінностей і діяльність комісій з повернення пам'яток.

Основні ідеї щодо переміщення архівів і вирішення проблем реституції культурних цінностей викладені П. Кеннеді Грімстед у фундаментальній праці (майже 800 сторінок!) «Трофеї війни та імперії: Архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції / *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*» [80; існує лише англomовна версія праці; ідея з перекладом українською мовою залишилася нереалізованою]. Книга видана провідним західним українознавчим осередком – Українським науковим інститутом Гарвардського університету в США за сприянням Державного комітету архівів України (нині – Державна архівна служба України) та Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через Державний кордон України. Робота є фактично енциклопедичним довідником, з аналітичними висновками і розглядає долю архівів у контексті міжнародних процесів з реституції [5, с. 25]. Праця охоплює широкий діапазон проблем: виокремлення архівної спадщини України в зарубіжних архівосховищах та її типологічна класифікація; правовий контекст повернення фондів і діяльність Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей; аналіз конвенцій, резолюцій та рекомендацій ООН і ЮНЕСКО стосовно захисту культурної спадщини, зокрема, Гаазької конвенції щодо захисту культурної спадщини у випадку збройного конфлікту; склад архівів, переміщених внаслідок Другої світової війни; варварське нищення архівних фондів; організація евакуації та післявоєнної реевакуації та ін.

Грунтовним дослідженням щодо втрат українських архівів у роки Другої світової війни є «Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Кн. 1: Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни» [47]. Ще на початку 1990-х рр. у зв'язку з вирішенням реституційних проблем актуалізувалося питання втрачених та переміщених архівних фондів, що і вивело на рівень усвідомлення важливості підготовки подібного видання. Базуючись на недавно розсекречених архівних фондах, працівники архівів (центральных державних архівів, державних архівів областей, Державного архіву в Автономній Республіці Крим, Державного архіву м. Києва, Державного архіву м. Севастополя) уклали списки втрат. За підрахунками укладачів Реєстру втрачені документи (близько 16 тис. фондів) складали мінімум 25 % обсягу фондів довоєнного періоду. У передмові до видання (автор і керівник проєкту – К. Климова) аналізуються причини втрат: втрати в результаті повітряних бомбардувань та артилерійських обстрілів, знищені за розпорядженням військових Німеччини, Румунії та окупаційних властей, продаж документів для потреб паперових фабрик, передача установам і відомствам, які створили ці документи, спалення у зв'язку із загрозою і неможливістю евакуювати документи вглиб країни, відсутність належних умов для зберігання.

Широка палітра проблем щодо архівів України у роки Другої світової війни репрезентована у статтях, розділу до «Нарисів історії архівної справи в Україні» (розділ 17) [46] та дисертаційному дослідженні М.Г. Дубик [19, 20]. На основі архівних джерел, більшість яких була розсекречена у перші роки незалежності України, авторка досліджує архіви Києва під час німецької окупації (1941-1943 рр.) та архівну справу в окупованій Україні. Цінність роботі надають вперше введені до наукового обігу документи фонду Рейхскомісаріату України, частина якого (фонду) складали документи Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України та фонду Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга, у коло інтересів якого потрапили питання використання архівів України, що знаходилися в зоні

окупації. Характеризуючи вклад попередників, українських і німецьких дослідників, у вивчення долі архівів під час Другої світової війни, авторка визначає молодосліджені напрями, на яких і концентрує свою увагу: діяльність архівних служб Німеччини і діяльність архівів в окупації, роль окремих персоналій, що відіграли важливу роль в архівних заходах, евакуаційна робота, нищення документів з радянського боку. Комплексне дослідження розкривало діяльність окупаційних установ щодо архівної справи, визначало причини, обсяги і наслідки нищення архівів [20, с. 8].

Історіографія архівної справи в Україні періоду російсько-української війни (2014-2025 рр.) має особливості, а саме, праці публікуються в реальному часі воєнних подій і осмислення проблем умотивовані актуальними завданнями. У перший рік повномасштабної російсько-української війни з'явилися публікації, які охоплювали широкий діапазон проблем: характер управління архівними установами України в умовах воєнного стану [74], діяльність наукових архівів у воєнний час [76], виклики воєнного часу та їх відображення на діяльності центральних, галузевих та місцевих архівів [13, 17], нові напрями та форми роботи архівів [7, 14], інноваційні напрями в архівній науці [3, 29].

У науковому дискурсі сформувався ряд дослідницьких напрямів, а саме робота архівних установ в умовах дії особливих правових режимів [63], досвід антикризової політики архівів в період війни, зарубіжний досвід прогнозування та подолання кризових явищ. Однак, тематика студіювань може бути ширшою, охоплювати всі напрями антикризових комунікацій в усіх кризових ситуаціях, спричинених війною – кризи економічні, політичні, у світовому вимірі.

Новаторськими в українській історіографії працями, які вперше сформулювали і реалізували аналіз проблем кризових явищ в архівах в період війни та інших техногенних, природних катастроф були дослідження доктора історичних наук, професора, завідувачки кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету

імені Тараса Шевченка М.Г. Палієнко. Перше з досліджень – «Українські архіви, війна та збереження національної ідентичності» [52] сфокусувало увагу на вивченні проблеми ролі та значення архівів і їх документальних ресурсів для збереження української ідентичності в період війни. Збройна агресія росії, яка ставила за мету порушити суверенітет та територіальну цілісність України, створювала загрозу й для національної ідентичності, збереженню національної культурної спадщини, безцінною складовою якої є архіви. Серед завдань, які стояли перед архівістами, авторка називала збереження документів Національного архівного фонду (далі – НАФ), комплектування нових фондів, які б відображали героїчну боротьбу українського народу з загарбниками, створюючи джерельну базу для майбутніх досліджень воєнних подій і таким чином збереження колективної пам'яті та національної ідентичності.

Аналізу реагування архівних установ на загрози і реалії ведення бойових дій присвячена друга публікація М. Палієнко «Архіви у викликах надзвичайних ситуацій: важливий досвід реагування» [50]. Ця робота виконана в рамках гранта наукової Програми імені Фулбрайта (США) і студіювання теми про проблеми збереження архівів та використання культурної спадщини у воєнний час та в інших надзвичайних ситуаціях. Вперше досвід реагування, плани дій архівів, їхні ініціативи та заходи в умовах війни аналізуються у міжнародному контексті. Досвід України, як зазначає дослідниця, показує тісну взаємодію органів влади різного рівня (загальнодержавного, місцевого), місцевого самоврядування, військових адміністрацій, архівістів, діячів науки і культури у питаннях збереженості документальної спадщини. Другим важливим наслідком такої співпраці є примноження документальних джерел, що мають вплив на формування колективної пам'яті і збереження національної ідентичності.

Як ми зазначили, вектором досліджень стали нові напрями та форми роботи архівів. Характеристиці та методам так званого ініціативного документування присвячений ряд публікацій [2, 3, 14, 63, 69]. Йдеться про

документування архівними установами резонансних подій війни і поповнення ними архівних фондів. Крім ініціативного документування архівістами може проводитися ініціативне комплектування – збирання за ініціативою архівної установи документів офіційного чи особового походження, що фіксують воєнні дії, життя на окупованих територіях, діяльність волонтерів і т. п. До цієї роботи можна широко залучати на основі договору користувачів соціальних мереж, спеціалістів. У практиці зарубіжних країн відомі факти ініціативного документування та комплектування, розробляються їх стратегії. Це як правило, документи усної історії – аудіо та відеозаписи про факти воєнного періоду, які доповнюють склад і зміст існуючих в архівах фондів. Ініціативне документування розглядають як альтернативу традиційному поповненню фондів, яке виконує свої завдання – заповнення інформаційних лакун, формування тематичних колекцій [14]. За відсутності в Україні профільного воєнно-історичного архіву документи воєнного характеру можуть зосереджуватися в архівах різного профілю та ієрархії.

Особливістю історіографічного дискурсу впливу збройних конфліктів на архіви була участь у наукових студіях не тільки архівістів, а й істориків-джерелознавців, бібліотекознавців, правознавців, викладачів закладів вищої освіти [25, 26, 30, 34, 37, 41, 61]. Антикризисним, у тому числі воєнного періоду, комунікаціям в архівній справі, векторам досліджень цієї проблеми та моделі викладання була присвячена доповідь доцентів кафедри документознавства та інформаційної діяльності ДУІКТ Н. Дубовик та К. Климової на конференції «Архівна наука в Україні: традиції, стійкість та цифровізація» з нагоди 30-річного ювілею партнера кафедри – Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства 01 листопада 2024 р. У своїй доповіді «Антикризові комунікації в архівній справі: вектори дослідження та модель викладання» авторки розкрили характер кризи воєнного часу, яка акумулює в собі й інші кризові явища соціально-демографічного (призов персоналу, загибель архівістів на фронті, діяльність архівістів у прифронтових зонах), екологічного, техногенного характеру, а також окупація територій і

вивезення архівних фондів, терористичні акти проти культурної спадщини. Незаперечним відзначили доповідачки факт геноцидального характеру російської агресії стосовно культурної спадщини України.

Дискусії в історіографії та візії архівістів щодо роботи архівних установ в умовах війни активізувалися у зв'язку з розробкою УНДІАСД методичних рекомендацій з питань роботи архівних установ в умовах дії особливих правових режимів [63]. Указом Президента України 24 лютого 2022 р. в країні був введений воєнний стан [55], що корінним чином вплинув на роботу архівів, змушених адаптуватися до негативних наслідків війни і воєнного стану. Підготовка методичних рекомендацій, їх обговорення архівною спільнотою виявили ряд дискусійних питань, які підсумували у своїй публікації С. Кулешов та В. Бойко ««Робота архівних установ в умовах дії особливих правових режимів»: дискусійні нотатки укладачів методичних рекомендацій» [3 б]. Авторами публікації був запропонований новий підхід, що полягав у моделюванні ситуацій під час воєнного стану, які впливали на роботу архівів та розкривали цей вплив. Дискусії стосувалися зауважень, які висловили архіви-рецензенти до проєкту методичних рекомендацій. В обговоренні цих рекомендацій найактивнішу участь взяли архіви тих областей, які найбільш наближені до зони бойових дій чи знаходяться в зоні окупації – ІДНТА, державні архіви Донецької, Луганської (частина фондів була релокована до Дніпра), Херсонської та Миколаївської областей.

Перший номер журналу «Архіви України», що побачив світ після повномасштабного вторгнення містив вступну статтю Голови Державної архівної служби України А. Хромова «Нас підтримує весь світ. Україна переможе!» [72]. Автор зосередив увагу на коригуванні діяльності центрального органу управління архівами, пріоритетних напрямках діяльності архівних установ під час війни. Такими напрямками були визначені: постійний моніторинг стану архівів; ініціативне документування подій війни; організація дистанційної роботи для архівістів, які змінили місце проживання і роботи; вивезення цінних колекцій якщо це можливо і безпечно; міжнародна

співпраця; створення цифрових копій архівних документів та довідкового апарату; продовження роботи над онлайн-проєктами архівних установ [72, с. 7].

Комплектування архівів під час воєнного стану змінило завдання і підходи. Практиці комплектування Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву в умовах воєнного стану присвячена публікація науковців цього архіву Т. Ємельянової та В. Покляцької «Комплектування архівних аудіовізуальних колекцій: впливи та наслідки війни» [23]. Автори розкривають поняття «оперативне комплектування» під впливом воєнних реалій, простежують характер взаємодії джерел комплектування та архіву під час війни, виступають за перегляд критеріїв віднесення осіб до джерел формування НАФ, розкривають особливості процесу приймання документів та їх зберігання в архіві, їх склад і зміст, вперше аналізують ініціативне документування подій і наслідків війни як важливу і невід’ємну складову комплектування аудіовізуальних фондів. Стаття актуалізувала дискурс щодо архівування документальних свідчень війни, складнощів і ризиків такої роботи.

Питанням документування, комплектування та архівування свідчень російської агресії присвячений виступ Т. Ємельянової на Шостій міжнародній конференції з питань інформації та комунікації в глобалізованому світі [22]. Зазначаючи, що комплектування архівних фондів документами, які створюються в результаті ініціативного документування перебігу подій воєнного часу є одним із пріоритетів роботи Державної архівної служби України та архівів авторка відстоювала необхідність науково-методичного супроводу такої роботи. Одним із напрямів реалізації такої мети була запланована на 2023 р. науково-дослідна робота УНДІАСД «Документування резонансних подій російсько-української війни: правові аспекти та методологія архівування» [22, с. 227].

Одним із новаційних напрямів діяльності архівів в умовах війни була цифровізація архівних фондів, яка розширювала можливості використання

архівної інформації, створювала умови для дистанційної роботи з документами. Питанням форм роботи архівів з цифровізації архівних інформаційних ресурсів і значення нових технологій для розширення предметної сфери архівознавства присвячена стаття професора, доктора історичних наук Я.С. Калакури «Українська архівна наука у викликах війни та цифровізації інформаційних ресурсів архівів» [29]. Обґрунтовуючи зміни у концептуальних підходах архівної науки в період війни, автор розкриває особливості протидії архівних установ агресії та перебудову роботи архівів в умовах війни, націлену на збереження документальної спадщини та прискорення цифровізації [29, с. 19].

Таким чином, огляд найрепрезентативніших праць про долю архівів в умовах воєнної кризи, що представляють періоди Другої світової та російсько-української воєн свідчать, про те, що доля архівів в період воєнних агресій і окупації територій є і буде залишатися у фокусі наукових інтересів дослідників. Праці про архівну справу України в період Другої світової війни, про вплив і наслідки для архівів військових дій та окупації, публікуються з часу перших повоєнних років і до сьогодні (сучасні публікації про світову війну актуальні з огляду на воєнну ситуацію в Україні). Особливістю цих праць є широка проблематика, досліджувати яку з часом було простіше – час, що відділяв від війни уможлиблював глибше осмислення подій; залучалася широка джерельна база, частина якої була виведена з «тенет» радянської секретності; актуалізувалися проблеми, що могли виникнути лише після закінчення війни, а саме – реституція незаконно вивезених і переміщених культурних цінностей; зросла після Другої світової війни роль міжнародних інституцій, які опікувалися питанням захисту культурних цінностей в період збройних конфліктів; реалізація міжнародних проєктів збереження культурної спадщини. Дослідження про долю архівів у період російсько-української війни пишуться в реальному часі воєнних дій і умотивовані тими актуальними проблемами, які оперативно доводиться вирішувати й аналізувати. Тематика цих публікацій змальовує реальну картину перебігу воєнних подій і їх

негативного впливу на архіви. Однак, публікації акцентують увагу на шляхах вирішення проблем задля мінімізації руйнівних наслідків війни для архівів.

1.2 Джерела до вивчення архівів України в період воєнної кризи

Джерелами дослідження стану архівів у період воєнних криз є різні за походженням, складом, інформаційною значущістю документи. Джерельну базу умовно можна розділити на кілька груп. По-перше, це джерела стосовно воєнної кризи в архівах періоду Другої світової війни та джерела до вивчення кризової ситуації в архівах нинішнього етапу російсько-української війни. По-друге, для обох цих періодів спільними є такі комплекси: документи державних органів управління, громадських організацій, що опікувалися архівами; особові архівні фонди діячів науки, культури, об'єктом наукових інтересів чи сферою практичної діяльності яких були архіви; періодичні видання (газети, журнали), на шпальтах яких містилися повідомлення про події війни та її негативні наслідки для культурної спадщини. Стосовно російсько-української війни джерельна база значно розширилася, включаючи закони України, Укази Президента України [55], постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України [53, 60], акти приєднання до міжнародних угод із захисту культурних цінностей [35, 58], накази Міністерства юстиції України, концепції і стратегії розвитку архівної справи, матеріали діяльності міжнародних організацій щодо збереження пам'яток культури у період збройних протистоянь, мережеві ресурси, які оперативно фіксують факти архівного життя і втрати архівних установ від військових дій, а також науково-методичні розробки стосовно напрямів і методів роботи архівів у воєнних умовах [28, 63].

Охарактеризуємо для початку джерела періоду Другої світової війни та розкриємо їх інформаційну значущість. Джерельною базою для дослідження архівної справи в окупованій Україні 1941-1944 рр. є фонди Рейхскомісаріату України та Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга. Фонд Рейхскомісаріату

містить документи Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при рейхскомісарі України, які стосуються не лише періоду діяльності управління, а більш широко презентують інформацію про культурні цінності воєнного періоду. Документи цього фонду (вантажні листи, службові звіти про відрядження до архівів за 1943 р.) свідчать про організацію збереження архівів та міграцію архівних фондів до Кам'янця-Подільського, Троппау. Документи висвітлюють питання наукових розробок окупантів на основі українських архівів, зокрема вивчення німецького етносу на території України, історії магдебурзького права. Збереглися звіти Інституту дослідження магдебурзького права у м. Магдебург про розшуки документів на окупованих землях.

Група архівів Крайового управління фіксувала стан архівної справи: встановлювала списки довоєнних фондів та архівів, що були евакуйовані радянськими службами, вела реєстр фондів, що залишилися на місцях [64]. Скрупульозність складених відомостей дає уявлення про фактичні втрати архівів. Переліки документів, листування стосовно перевезення архівів, картотека на близько ста архівів, які перебували в зоні підпорядкування Рейхскомісаріату є доказом заходів окупантів щодо контролю за культурними цінностями.

Фонд Айнзацштабу (Оперативний штаб) рейхсляйтера Альфреда Розенберга (документи цього штабу та його Головної робочої групи для України при відомстві рейхсміністра окупованих територій на Сході як і Рейхскомісаріату частково зберігаються в Києві в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України; найважливіша частина фонду зберігається в Бундесархіві) містить документи при використанні архівних фондів окупантами в наукових цілях. Особливий інтерес складають звіти архівного відділення штабу, що відповідав за пошук документів та евакуаційні заходи, пов'язані з архівами. Представником штабу Розенберга і водночас очільником Крайового управління архівами, бібліотеками і музеями був відомий німецький архівіст доктор Георг Вінтер [11, с. 8].

Інший комплекс архівних джерел складають документи центрального органу управління архівною справою в Україні (ф. 14 у ЦДАВО), що містять листування з питань організації евакуації архівних документів на схід (до м. Златоуста Челябінської області та інші міста), розпорядження Управління державними архівами щодо евакуації, звіти та доповідні записки евакуаційних груп, рапорти про стан архівів в тилу, акти про понесені втрати, документи про реевакуацію. Ці документи разом з фондами окупаційних властей дають можливість комплексно дослідити стан архівної справи в період німецько-фашистської окупації.

Джерелом для вивчення втрат, понесених архівами України в період Другої світової війни, є звіти архівних установ з їх підрахунками. Після звільнення території України від фашистських загарбників державні архіви розпочали роботу з підрахунків розмірів матеріальних збитків, куди включені архівні документи, довідковий апарат, обладнання, архівні приміщення. У звітах керівних органів архівів зазначалися втрати, яких зазнав Державний архівний фонд та вказувалися офіційні версії причин втрат. 1943 р. стала функціонувати Надзвичайна державна комісія зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів, їх союзників та збитків державі, громадянам [47, с. 18].

Стан архівів під час німецької окупації висвітлюють документи особових архівних фондів відомих українських діячів у сфері архівної справи Н. Полонської-Василенко, О. Оглобліна, М. Геппенера. Зокрема, фонд відомої дослідниці історії України, доньки діяча в галузі воєнної історії та ініціатора створення у Києві воєнно-історичного архіву Д. Меньшова Н. Полонської-Василенко, містить звіт про роботу Головного історичного архіву імені Антоновича, а у фонді О. Оглобліна збереглася характеристика директора Головного історичного архіву В. Міяковського [20, с. 12]. Головний історичний архів – установа, яка діяла в Києві протягом періоду окупації 1941-1943 рр. на базі колишнього Державного архіву Київської області, відповідала на запити громадян, надаючи різного роду довідки, витяги з архівних документів. У

фонді відомого архівіста, археографа М.В. Геппенера, який працював до війни у Всенародній бібліотеці України (нині – НБУВ) і завідував відділом рукописів, збереглася довідка 1945 р. про українські архівні матеріали у замку Трпіст (Західна Богемія), вивезених туди нацистами [15]. М. Геппенер як працівник крайової бібліотеки при міській управі у 1943 р. супроводжував транспорт з архівними матеріалами з Києва до Кам'янця-Подільського, а затим на захід до чеського села, де німці зосередили найціннішу частину архівів, а у 1945 р. опікувався поверненням цих документів.

Обширною є джерельна база дослідження впливу воєнної кризи на архіви, починаючи з весни 2014 р. – анексії Криму та початку військових дій на Сході України. Інформація про долю державних архівів Донецької та Луганської областей з 2014 р. презентована у працях їх працівників [8, 39]. Напрями і форми діяльності архівів в умовах воєнного стану відображені у матеріалах брифінгів, організованих архівними установами [7], проілюстровані матеріалами документальних виставок [16, 44], проаналізовані у щорічних звітах Голови Державної архівної служби про діяльність архівних установ [59].

Правове поле діяльності архівних установ в умовах російсько-української війни складають: указ Президента України від 24 лютого 2022 р. «Про введення воєнного стану в Україні» [55] з подальшими пролонгаціями; постанови Кабінету Міністрів України «Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій», «Про внесення змін в додаток 1 до Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій» від 21 квітня 2025 р.» [53], Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.12.2024 «Про схвалення Стратегії захисту документальної спадщини як запоруки збереження національної ідентичності та державності на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках»; накази Міністерства юстиції України, у т. ч. наказ «Про забезпечення

зберігання документів, вивезених з тимчасово окупованої території та території проведення антитерористичної операції».

Нормативно-правові акти в країні гармонізуються з міжнародною правовою базою. Україна приєдналася до міжнародних конвенцій, зокрема Гаазької конвенції щодо захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту [9, 18, 41], Віденської конвенції щодо спадкоємності держав відносно власності, архівів і боргів 1983 р., Конвенції ЮНЕСКО про запобігання незаконному вивезенню і ввезенню до країн культурних цінностей, 1970 р., Резолюції ЄС стосовно повернення національних архівів, Директиви ЄС з реституції культурних цінностей 1993 р., Конвенції щодо викрадених та незаконно експортованих культурних об'єктів. Ці міжнародні правові норми відіграють важливу роль у вирішенні питань повернення незаконно вивезених архівних фондів. Так, у квітні 2020 р. Україна приєдналася до Другого протоколу до Гаазької конвенції 1999 р., усвідомлюючи важливість захисту культурної спадщини у разі збройного конфлікту і формування системи посиленого захисту особливих категорій культурних цінностей і підтримуючи заходи, спрямовані на забезпечення цього захисту [18, 58].

Робота архівних установ з фіксування подій російсько-української війни суголосна з іншими проєктами, наприклад, Центром міської історії Львова, інтернет-платформою «Архів війни» [2], які документували воєнні факти, роблять світлини з місць подій, збирають спогади у часників та очевидців, архівують воєнні дописи в телеграм-каналі та інших мережових ресурсах. Фіксація подій, збирання, зберігання документів є широко організованою командною роботою [22, с. 27].

Джерелом для вивчення напрямів, форм та методів роботи архівів в умовах війни є презентації документальних виставок [44, 48], методичні розробки стосовно ініціативного документування подій збройної агресії російської федерації [28] та роботи архівних установ в умовах дії особливих правових режимів [63]. Розробники методичних рекомендацій вивчали досвід

роботи архівних установ у воєнний час, виявили й проаналізували негативні впливи воєнних подій на їх діяльність, розробили відповідні рекомендації щодо організаційних засад діяльності архівів, орієнтованих на зменшення чи мінімізацію впливів воєнного стану. Обговорення методичних рекомендацій викликало жваву дискусію, зміст якої має особливе джерелознавче значення для аналізу візій на проблему війни та архівів архівістами різних регіонів України.

Доповнюють джерельну базу бібліографічні джерела про втрачені та переміщені архівні фонди, які представлені у Матеріалах з бібліографії [6] та фундаментальній праці П. Грімстед Кеннеді [80]. Остання включає перелік міжнародних правових актів (конвенції, угоди, резолюції стосовно захисту культурних цінностей), переліки національних законів та інших правових актів з даної проблеми, каталоги втрачених і переміщених фондів, матеріали міжнародних симпозіумів, конференцій, спеціальних праць та інтернет-сайтів. Відносно міжнародних форумів слід зазначити, що питання впливу війн на архіви мало розглядалося міжнародною спільнотою. Так, правові та політичні аспекти переміщених архівів розглядалися на XV Міжнародному конгресі архівів (2004 р., Відень). XXXI Міжнародна конференція Круглого столу архівів (1995 р., Вашингтон) розглядала питання війни, взаємне визнання законів різними націями, захист документів у період війни та збройних конфліктів, збереженість архівів партизан та партизанських рухів, реституція архівних документів, спірна архівна спадщина [40, сс. 484, 490]. Однак, тематика міжнародних форумів є своєрідним джерелом для з'ясування таких питань: коли проблема архівів періоду воєнної кризи розглядалася на міжнародному рівні, які аспекти цієї проблеми порушувалися у виступах на конгресах, конференціях, учасники яких країн були спікерами, які перспективи дослідження визначалися учасниками форумів?

Таким чином, джерельна база дослідження діяльності архівів у період воєнних криз 20 і 21 ст. багатоаспектна за своїм складом та інформаційним потенціалом. Вона включає нормативно-правові акти; документи установ та

організацій, у віданні яких знаходяться архіви (звіти, накази, розпорядження про збереження фондів, розширення доступу до архівної інформації, ініціативне документування подій війни); архівні фонди окупаційних властей періоду Другої світової війни; особові архівні фонди архівістів; матеріали міжнародних організацій, сферою діяльності яких є збереження культурної спадщини (конвенції, резолюції, ініціативи ООН, ЮНЕСКО, Міжнародної ради архівів); документи про діяльність волонтерських організацій, що опікувалися культурними цінностями; мережеві ресурси архівних установ (на сайті Державної архівної служби України рубрика «Робота архівів в умовах воєнного стану»); методичні розробки щодо напрямів та методів роботи архівів; матеріали медіапроектів, тематичних виставок, організованих архівами і присвячених подіям війни. Джерела містять інформацію про вплив воєнних криз на долю архівів, зокрема нищення документальних пам'яток; особливості управління архівними установами в період воєнного стану; державна політика щодо збереження цінностей у воєнний період; стабілізаційні та антикризові заходи державних інституцій; стратегії архівів зі зберігання та використання архівної інформації; міжнародні правові норми збереження культурної спадщини та гармонізація українського законодавства з положеннями міжнародних актів; цифровізація архівних фондів задля збереження інформаційного потенціалу архівів та надання у користування цифрових копій в умовах обмеженого доступу до архівних установ.

РОЗДІЛ 2 ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА Й АРХІВИ УКРАЇНИ

2.1 Проблеми збереження архівних фондів під час Другої світової війни та окупації України

Україна є унікальним прикладом вирішення складних проблем збереженості архівів у критичні періоди природних, техногенних катастроф, воєнних періодів. Військові дії та окупація українських територій в період Другої світової війни стали причиною формування особливої моделі організації із забезпечення збереженості архівних фондів. Напередодні війни здійснювалося реформування архівної системи, яка була у віданні НКВС УРСР: Архівний відділ реорганізований в Архівне управління (червень 1941 р.), змінилися мережа і статус державних архівів, за радянською системою формувалися архіви в західноукраїнських землях та Буковині, з політичних чи ідеологічних міркувань йшла заміна кадрового складу архівів, що не могло не позначитися на долі архівів з початком бойових дій.

З перших днів війни найважливішим питанням була збереженість архівів та здійснення евакуації архівних фондів. Заздалегідь плани евакуації не були розроблені, тому все вирішувалося оперативно в ході військових дій. 27 червня 1941 р. прийнята постанова ЦК ВКП(б) та уряду СРСР про порядок вивезення людей, цінного майна. Постанова передбачала, що за неможливістю вивезення цінностей їх мали знищувати. Стосовно архівних документів слід було визначити критерії цінності, за якими б здійснювався відбір на евакуацію. Першочерговими на вивезення вважали документи, які стосувалися питань обороноздатності, країни, «оперативно-чекістських» цілей, а також документи про особовий склад архівних установ, довідковий апарат до фондів і матеріали, які могли бути використані загарбниками в пропагандистських цілях, зокрема партійні фонди. Найбільшого нищення зазнали відомчі архіви, а документи йшли на утилізацію. Особливо це стосувалося установ, що опинилися в зоні

бойових дій чи безпосередній близькості до неї. Такі тенденції мали місце в період всієї війни. Відбір і нищення документів мали місце і в тилу.

Найбільш трагічна доля спіткала документи середньовіччя, які з точки зору радянських адміністрацій були нецікавими для вирішення оперативних завдань. Саме ці ідеологічні підходи і некомпетентність осіб, які відповідали за евакуацію спричинила втрату унікальних документів з історії України. П. Грімстед Кеннеді у своїх дослідженнях вперше наводила документально підтверджені факти свідомого нищення архівів радянськими властями, які не вдалося евакуювати через брак транспортних засобів, а скоріше за все відсутністю намірів опікуватися в хаотичній організації евакуації документами, які не були віднесені до категорій секретних чи першорядних.

Як вважають дослідники, найдраматичнішою сторінкою архівного життя було нищення архівів, найчастіше партійних, при відступі радянських військ. Називають цифри втрат деяких архівів, які сягали понад 90 %. Ще однією причиною нищення архівів була некомпетентність персоналу у складі експертно-перевірних комісій, які створені були на початку війни і здійснювали відбір документів – без належної освіти, стажу роботи в архівах, швидкі темпи роботи. Так звані «макулатурні кампанії» (виділення документів в утиль) проводилися без належного методичного забезпечення, як і у довоєнні роки.

До архівосховищ міст Актюбінська, Златоуста, Ката-Кургана, Омська, Ульяновська, Шадринська було вивезено понад шість з половиною тисяч фондів (півтора мільйона справ). Накази, поточні директиви НКВС перших місяців війни зосереджували увагу на збереженні державних архівів у воєнний час, належному зберіганні фондів в евакуації. Попри збереженість архівів ставилися завдання виявлення і збирання документів, які свідчили про боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками. Циркуляр НКВС УРСР лютого 1942 р. ставив завдання перед начальниками управлінь НКВС і архівними установами виявляти і зберігати архівні документи, періодичні видання про воєнні події, а також на визволених територіях створювати

районні та міські архіви. Брошури, листівки, журнали, радянські газети стали об'єктами архівування.

Найдраматичнішою була ситуація на окупованих територіях, які опинилися під управлінням рейхскомісаріату, генерал-губернаторства (західноукраїнські землі) та Румунії (південь України). Установи, які діяли на цих землях ставили за мету виявлення та вивезення до Німеччини архівів. Найбільше окупанти цікавилися документами з історії німецьких меншин в Україні, магдебурзького права, а також політичного, пропагандистського значення. Директиви, інструкції, накази німецьких адміністрацій встановлювали вимоги до упорядкування розпорошених під час евакуаційних заходів документів та описання архівів. Для організації роботи з архівами до України був відряджений директор Берлінського державного архіву Георг Вінтер. Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями, діяльність якого розпочалася на початку 1943 р., контролювало всю роботу. Доктор Вінтер, обстежуючи архіви, опікувався збереженням документів. На базі Головного історичного архіву імені Антоновича був створений Крайовий архів, який об'єднав документи архіву давніх актів, обласного архіву, військово-історичного та міського архіву.

Евакуація архівів розпочалася з наступом радянських військ. Крайове управління переміщається до Кам'янця-Подільського з документами із київськими та полтавськими документами. Найціннішою частиною київських архівів були актові книги судово-адміністративних установ 16-18 ст. (городських, земських судів, магістратів міст Правобережної України). Два ешелони цих книг супроводжували М. Геппенер та М. Тищенко, які стали упорядковувати фонди. З осені 1943 р. архівні документи стали вивозити в Сілезію (м. Троппау), першими з яких були актові книги, куди з часом переїхало й Крайове управління. Завдяки зусиллям М. Геппенера вивезені до Троппау архівні документи були збережені. На початку 1945 р. частина архівів вивозилася до Західної Чехії (Трпісти).

При відступі фашисти, як і радянські служби, проводили політику тотального нищення архівів, які не вдалося вивезти. На Західній Україні державні архіви були передані у відання генерал-губернаторства. На базі львівського Центрального архіву був створений Крайовий архів, а обласні архіви Львова, Станіслава і Тернополя були реорганізовані у державні архіви. З початку 1944 р. зі Львова вивезені найцінніші документи – пергаментні грамоти, гродські і земські актові книги, кадастри, описи фондів. Грабувалися фонди державних архівів Тернопільської та Станіславської областей – здебільшого метричні книги, судові справи, документи Почаївського монастиря.

Державні архіви Ізмаїльської, Одеської, Чернівецької областей і Балтський державний архів опинилися у віданні румунських установ. Документи Півдня України в період окупації зосереджувалися у спеціально створеному державному архіві. На основі державного і міського архівів у Одесі був створений Одеський історичний архів, що призупинило нищення документів. Одеські архіви були не раз розграбовані, у приміщеннях були розміщені румунські військові частини, які використовували архівні документи для опалення. Вивозилися з Одеси до Німеччини документи про німецькі поселення, церковні книги німецьких громад, фонди Опікувального комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії і його контор, Одеської лютеранської кірхи, римо-католицьких церков, метричні книги. Документи про військові поселення, деякі приватні фонди були вивезені до Румунії (Бухарест, Ясси). Детальний аналіз нищення та переміщення архівів поданий у праці П. Грімстед Кеннеді «Трофеї війни і імперії» [80].

Збереглася велика кількість документальних свідчень про вивезення архівів з Києва, Дніпропетровська, Миколаєва, Полтава, Харкова, Криму. Для вивчення більшовизму нацистами були вивезені 22 вагони документів із Дніпропетровського партійного архіву. Скрупульозність німецьких рапортів, звітів і телеграм із зазначенням номерів вагонів, написів на етикетках, розмірів пакування уможлиблюють встановлення обсягів вивезених цінностей,

маршрутів слідування в західному напрямі, а також втрат на шляху до призначення. Превалювали політичні та ідеологічні підходи до вивезення документів, однак окупанти не забували й про значимість культурних цінностей. Йдеться про цінні рукописи із фондів Центральної наукової бібліотеки які теж були вивезені разом з архівами.

Найбільших втрат зазнав Київський архів давніх актів. І тут втрати війни значно перевищили втрати в результаті нищення національних культурних цінностей. «Синдромом воєнних культурних втрат» і «символом культурних воєнних злочинів» називають долю цього архіву. Для евакуації радянською адміністрацією було підготовлено кілька скринь з пергаментними грамотами, а комплекс актових книг залишився на місці, оскільки з точки зору радянських властей вони не мали важливого значення для вивчення «переможної ходи соціалізму». Із майже шести тисяч книг з історії Правобережної України періоду середньовіччя дві третини було втрачено назавжди, очевидно під час визволення Києва Червоною армією [11, с. 20].

Довгий час питання вивезення документів до Німеччини зі Східної Європи було оповите таємницею. Це пояснювалося тим, що більшість архівних фондів, зокрема окупаційних властей чи звітність архівів про втрати в радянських сховищах, була засекреченою. У битві між двома тоталітарними режимами, як свідчили джерела, документи приносилися в жертву, що було трагедією великого масштабу. З одного боку нацистська політика щодо культурної спадщини, з іншого — сталінські методи нищення всього, щоб не залишити ворогу мали негативні наслідки для архівів.

Важливим напрямом діяльності архівних установ в період війни було використання архівної інформації у боротьбі проти фашистів. Розміщені в евакуації та систематизовані архіви розпочали роботу із залучення архівної інформації в наукових, агітаційних, пропагандистських та оперативних цілях. Архівні документи стали базовим джерелом для збірників документів, радіопередач, історичних довідок, наукових статей, документальних виставок, текстів популярних лекцій.

На окупованих територіях теж велася робота з використання архівних фондів, правда з певним ідеологічним підтекстом. Нацисти приділяли велику увагу історичним документам, підводячи юридичний фундамент під «Натиск на Схід», доводячи тривалу німецьку присутність на українських землях, а відтак і політичне обґрунтування окупації. Саме ці цілі і пріоритети були викладені в нормативних актах окупаційних властей. Робота велася в кількох напрямках: археографічні публікації і на їх основі історичні дослідження; німецька колонізація України; вплив німецької культури на Україну; економічні відносини і торгівля з Україною; історія магдебурзького права (системи муніципального самоврядування, що походить з німецької традиції) в Києві, який мав стати центром східної провінції Німеччини. Копії грамот на «магдебургію» українським містам містилися в текстах актових книг, що з точки зору німецьких дослідників підтверджувало довготривалий німецький вплив на українські землі, а відтак і вимогу відновлення німецького впливу і правління та встановлення німецької протекції над архівами. Ось чому така увага приділялася окупантами актовим книгам. Закинута ідея вивчення магдебурзького права в Україні через радянські репресії та припинення археографічної діяльності була відроджена в роки війни.

З квітня до осені 1942 р. у Києві функціонував Музей-архів переходової доби. Його очолював відомий історик О. Оглоблін. Музей-архів розпочав збирання і систематизацію матеріалів, здебільшого архівних документів, які проливали світло на руйнування більшовиками культурних пам'яток у довоєнні роки і перші місяці 1941 р. Документи свідчили про вилучення з церков виробів з дорогоцінних металів і їх продаж, розпродаж попри протести музейників культурних цінностей Музею мистецтв ВУАН. Саме з позицій нацистської пропаганди збирали матеріали про нищення української культури.

У 1945 р. з початком бомбардувань Троппау архівні документи та рукописи з ЦНБ Києва емігрували на захід. Їх супроводжував М. Геппенер. Серед матеріалів були актові книги, які складали найціннішу частину фонду КЦАДА. Детальні звіти і нотатки М. Геппенера щодо перевезення архівних

документів є важливими для відтворення повної картини міграції фондів. Відкинувши пропозиції американців переїхати в Америку, архівіст відіграв важливу роль у реевакуації архівних документів і повернення їх до Києва. Важливий реституційний трансфер був здійснений американцями у 1945 р. Детально одіссея актових книг досліджена П. Грімстед Кеннеді у статті «Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди» (розвідка присвячена 150-річчю заснування КЦАДА і є результатом багаторічних архівних розшуків).

Якщо аналізувати причини втрат архівних документів в період Другої світової війни, їх можна звести до таких груп: військові операції з обох сторін; нищення та грабування нацистськими установами та військовими частинами; повернення з архівів документів діючим відомствам і установам; невдало організована і проведена евакуація («сожжены в связи с угрожающим положением и невозможностью эвакуировать указанные дела»); відсутність належних умов зберігання; вивезення документів на Захід [47, с. 11-18].

Отже, в період Другої світової війни архіви України зазнали значних втрат, спричинених як бойовими діями так і в результаті заідеологізованої евакуації та масового нищення документів за вказівками радянських служб. Архівна система, що сформувалася напередодні війни, була зруйнована через поділ України на різні територіальні утворення зі своїми адміністраціями, які по-різному вирішували долю архівів. В окупованих землях фахівці з Німеччини прагнули налагодити функціонування архівів, відновили їх діяльність, проводили заходи зі збереження документів та їх використання в інтересах рейху. З перших днів окупації архіви грабувалися військовими, але згодом окупанти створили кілька організацій, метою яких був розшук документальної спадщини, конфіскація незаконно викрадених документів та збереженість архівів. За наказами окупаційних структур був встановлений контроль, який здійснювала архівна служба Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга, а пізніше Рейхскомісаріат з його Крайовим управлінням архівами, бібліотеками та музеями. Місцеві управи відновлювали роботу архівів. Вивіз

окупантами документів на Захід почався з наступом радянських військ. За іронією долі ті документи, що вивозилися окупантами й були збережені, решта – зазнали руйнацій в результаті військових операцій.

2.2 Питання реституції переміщених архівних фондів: правові засади та соціокультурний контекст

Питання реституції переміщених архівних фондів постало з перших днів перемоги над фашистською Німеччиною. У 1945 р. радянські представники у Чехословаччині сформулювали претензії щодо архівів з України та інших регіонів СРСР, які опинилися там в результаті вивезення культурних цінностей німецькими службами. Підтримка американців започаткувала реституційні процеси. Документи, вивезені з України опинилися в американській зоні окупації, тому доводилося вирішувати питання дипломатичним шляхом. У жовтні 1945 р. Третя армія США передала до СРСР культурні цінності з богемського замку Трпісти, включаючи архівні документи з Києва. Таким чином, почався тернистий шлях реституції архівних скарбів. Опублікований в радянській пресі звіт про повернення архівів був використаний у 1946 р. під час засідання Нюрнберзького трибуналу як доказ військових злочинів. Офіційне судове звинувачення свідчило про формування правової бази повернення культурних цінностей. Пограбування українських архівів, що стало символом нацистських злочинів, сформували надовго протистояння стосовно реституційних проблем і взаємних претензій. Друга світова війна та пограбування архівів гостро поставили питання напрацювання правових основ реституції документів та архівних фондів.

На початку 1990-х рр. науковці знову звернулися до питань реституції культурних цінностей, які були незаконно переміщені. Каталізатором розвитку цього дослідницького напрямку стали демократичні процеси в цей період, проведення політики розсекречування архівних фондів, активізація самих

реституційних заходів. До проблем реституції у своїх працях зверталися українські та зарубіжні історики і правознавці [1, 4, 6, 9, 27].

1992 р. на сторінках журналу «The American Archivist» з'явилася публікація про переміщені в Європі архіви в результаті політичних та військових причин – розпад і утворення нових держав, воєнних дій. Промовиста сама назва публікації «Переміщені європейські архіви: чи настав час для повоєнного врегулювання питання». Йшлося в ретроспективі про правове врегулювання в міжнародних договорах положень про анексію територій разом з адміністративними архівами і перехід архівів під юрисдикцію інших держав. Зазначалося, що перші такі положення з'явилися текстах договорів ще у 14 ст., а систематичне їх включення простежується з 17 ст. Тексти угод еволюціонували, що було обумовлено змінами у політичній ситуації Європи, особливо перед Першою світовою війною та між двома світовими війнами. Саме Друга світова війна розпочала нову сторінку в історії архівів та вирішення питань реституції. Це було пов'язано з масовими переміщеннями архівів та інших культурних цінностей під впливом політики, ідеології та військової стратегії. Не дивлячись на те, що воєнні дії припинилися 1945 р. проблема реституції не була вирішена та розв'язана. Вирішення такої проблеми лежало у площині міжнародного права. Якнайшвидше вирішення цього питання потребувало великої дослідницької роботи: збирання та обробка інформації про переміщення архівів, укладання списків документів та фондів незаконно вивезених з певних країн, забезпечення доступу до архівів (поширюється поняття «лібералізація доступу») і на основі цієї проведеної роботи – повернення архівної спадщини.

Питанням переміщених та втрачених архівів у період Другої світової війни були присвячені міжнародні конференції у Бремені (1994 р.) та Нью-Йорку (1995 р.), які активізували архівну та наукову спільноту до заходів щодо розшуку, ідентифікації та повернення архівів законним власникам. Проблема воєнних трофеїв стимулювала появу першого міжнародного часопису «Spoils of War». Структура часопису (його рубрики) акцентувала на основних

проблемах: «Повідомлення з архівів», «Правові проблеми», «Реституція», «Бібліографія», «Спеціальні повідомлення». З часом версії журналу «Воєнні трофеї» з'явилися в мережі Інтернет. Видання часопису було складовою програми збереження і вільного доступу до трофейних колекцій. Інтерес викликає тематика публікацій: політика ЮНЕСКО стосовно культурних цінностей, переміщених в період Другої світової війни; принципи вирішення спірних питань з культурних цінностей; радянські втрати культурних цінностей; проблеми зниклих цінностей в питаннях репатріації; архівні матеріали до вилучення культурних пам'яток націонал-соціалістами у роки Другої світової війни; реституція в Німецькій Демократичній Республіці; міжнародне законодавство з питань реституції; законодавчі практики країн щодо викрадених культурних цінностей; Трофейна комісія Червоної Армії; факти повернення воєнних трофеїв; єврейські пам'ятки, розграбовані у війну; культурні цінності переміщені до СРСР та повернення архівних документів, що потрапили до СРСР

Резонансними з цієї проблеми стали дослідження П. Грімстед Кеннеді [80] та Ш. Кечкеметі [82]. Назва фундаментальної праці американської дослідниці «Трофеї війни та імперії: Архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції» акцентує увагу на міжнародних правових засадах і політиці реституції. Патріарх архівної справи Ш. Кечкеметі у численних публікаціях наголошував, що втрата окремими країнами частини архівної спадщини пов'язана зі змінами територіальних кордонів та верховної влади. Саме тому важливо для кожної нації справедливе розв'язання проблем реституції архівів та забезпечення до них доступу [33, с. 185]. До причин, що породжують проблему реституції, Ш. Кечкеметі називає переміщення, які відбуваються в ході війни чи в результаті військової окупації. Цінним аспектом авторських візій на реституцію є те, що цю проблему він розглядає в історичному контексті, наводить приклади міжнародних договорів, конвенцій про повернення культурних цінностей, починаючи з середини 17 ст. до другої половини 20 ст. Праця містить вироблені ЮНЕСКО та Міжнародною

радою архівів рекомендацій щодо вирішення спірних питань архівної спадщини та проблем переміщених архівів. Визначаючи важливі аспекти діяльності сучасних архівів Ш. Кечкеметі називає такі: збереження архівів від нищення і руйнування під час військових дій та інших природних катаклізмів; вільний доступ до архівної інформації; правове розв'язання спірних питань, зокрема в реституційних процесах.

Прикладом реалізації програм повернення культурної спадщини була історія так званого «Архіву Баха». У 1999 р. в New York Times з'явився прес-реліз про київський архів Баха, який був широко поширений в медіа та Інтернеті. Йшлося про те, що в столиці України, в одному із центральних архівів зберігається унікальне зібрання (понад 5 тис одиниць зберігання) рукописів і друкованих творів композиторів Західної Європи – геніїв музики 16-19 ст. – Баха, Бетховена, Вівальді, Гайдна, Генделя, Мендельсона, Моцарта, які вважалися втраченими в роки Другої світової війни. Офіційний веб-сайт тодішнього Держкомархіву України також презентував інформацію про долю переміщеного архіву, бібліографію, пов'язану з цією колекцією, гострі дискусії в українській та зарубіжній пресі щодо повернення до Німеччини документів архіву Баха, пропозиції щодо опрацювання цього фонду.

Питання міграції цього архіву досліджувала П. Кеннеді Грімстед. Текст її статті «Партитури Баха в Києві: надовго втрачений музичний архів Академії співу в Берліні віднайдено в Україні» був опублікований у міжнародному часописі за 2000 р. «Spoils of War» та на сайті Українського наукового інституту Гарвардського університету. Вирішення делікатної проблеми – повернення до Німеччини трофеїв потребувало сумлінної праці архівістів, експертів-музикознавців, урядовців, правознавців та узгодженої позиції двох сторін – української та німецької. Найважливішим було питання обставин переміщення цієї колекції, починаючи з 1943 р. – моменту евакуації німцями у безпечні місця. Слід було врахувати загальний контекст переміщення культурних пам'яток наприкінці Другої світової війни та у перші повоєнні роки на Європейському континенті та на території Рейху. «Архів Баха» (насправді

Sing-Akademie zu Berlin – SA) був невеликою частиною великої міграції архівів. З кінця 18 ст. Академія співу в Берліні була основним сховищем музичних рукописів, ядром якого став архів родини Бахів. 1943 р. під час бомбардування Берліна союзниками почалася евакуація культурних цінностей до замків, монастирів та шахт. Тоді архів SA і каталог документів перевезли до замку Уллерсдорф в Сілезії (недалеко від Вроцлава), який був безпечним місцем для зберігання. Частина культурних цінностей з часом опинилася в зоні американської окупації і були організовані збірні пункти для подальшої реституції і повернення цінностей країнам їхнього походження. У врятуванні пам'яток важливу роль відіграла польська влада, оскільки після війни Сілезія стала у складі Польщі. Деякі культурні цінності із Сілезії були відправлені до Москви і півстоліття були закритими для доступу. Закритими є й документи про трофейні фонди в зоні радянської окупації та роботу спеціальних служб, що займалися воєнними трофеями (так звані трофейні бригади Червоної Армії, які розшукували культурні цінності; такі бригади мала й Україна і протягом 1945-1946 рр. виявляли документи, вивезені нацистами).

Більшість німецьких трофейних документів періоду Другої світової війни зосереджувалася у Москві, але частина була перевезена до Києва, включаючи архів SA («колекція старих нотних рукописів») з інвентарним описом та картковими каталогами. Документи спочатку опинилися в Київській консерваторії (нині – Національна музична академія), а у 1973 р. передані до ЦДАМЛМ. У 2001 р. Україна передала Німеччині колекцію SA (5119 справ). Такий крок українського уряду викликав неоднозначну реакцію в медіа. Пояснення щодо доцільності передачі пояснювали науковці Центру досліджень проблем реституції культурних цінностей при Інституті історії НАН України («об'єктивна реальність, яка мала відбутися, бо документи не були власністю України та мали законного власника у Німеччині»).

Однак, вирішення питання реституції трофейних документів мала важливе значення для позитивного іміджу держави, іміджу архівів та архівістів. Досвід вирішення реституційних питань щодо переміщених

культурних цінностей періоду Другої світової війни буде корисним для вирішення цієї делікатної проблеми після закінчення російсько-української війни, проблеми, яка вирішуватиметься у правовому та соціокультурному вимірах.

Таким чином, найгострішим і водночас найделікатнішим питанням після закінчення воєнних конфліктів є повернення (реституція) незаконно вивезених культурних цінностей, у тому числі архівних фондів та колекцій. Як показує досвід Другої світової війни, у перші повоєнні місяці чи навіть тижні виникло питання повернення «воєнних трофеїв». Проблемою реституції культурних пам'яток опікувалися уряди, дипломати, військові адміністрації, науковці, архівісти. На початку 1990-х рр. у зв'язку з розвитком демократичних процесів, розсекречуванням архівних фондів воєнного періоду актуалізувався розгляд реституційних проблем. Каталізатором різнобічного обговорення реституції стали міжнародні форуми, видання міжнародного журналу «Воєнні трофеї» з широким діапазоном досліджуваних питань реституції: правових, соціокультурних, в широкому розумінні загально гуманітарних. Важливу роль відіграли й міжнародні організації – ООН, ЮНЕСКО, Міжнародна рада архівів у розробці міжнародної правової бази реституції культурних цінностей. Прикладом добрих намірів урядів щодо реституції культурних пам'яток може бути передача у 2001 р. Україною до Німеччини архіву Академії співу в Берліні, відомого ще з кінця 18 ст. рукописами геніїв європейського музичного мистецтва. Вирішення реституційних проблем, пов'язаних з Другою світовою війною матиме важливе значення для України після перемоги у російсько-українській війні, створюючи правовий ландшафт для повернення українських архівів, вивезених до Москви.

РОЗДІЛ 3 АРХІВИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014-2025 рр.)

3.1 Стратегії архівних установ України в умовах воєнної кризи, спричиненої російською агресією

Із серйозними викликами та проблемами зіткнулися архіви з початком гібридної війни у 2014 р. та повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну у лютому 2022 р. На Сході України вже у 2014 р. під час бойових дій архіви були зруйновані і пошкоджені, що призвело до втрати частини архівного фонду країни. Йдеться про архівні документи, інформаційний потенціал яких неможливо відновити, враховуючи специфіку архівів (документи зберігаються в єдиному примірнику, не дублюються). В результаті анексії Криму, тимчасової окупації частин Донецької та Луганської областей держава втратила доступ до документів НАФ, розміщених на тих територіях.

24 лютого 2022 р. указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» [55] реалізовані положення 106 статті (пункт 20, частина перша) Конституції України та статті Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Війна росії проти України стала однією із серйозніших криз 21 ст., яка змінила докорінно функціонування всіх векторів життя країни, включаючи й архівну сферу. Воєнна криза акумулювала інші кризові явища – політичні, економічні, соціально-демографічні (міграційні процеси, мобілізація, загибель військових та мирних людей), викликала техногенні та екологічні потрясіння, мала наслідком окупацію частини територій, пограбування культурних пам'яток, терористичні акти проти національної спадщини. У зв'язку з втратою частин Запорізької та Херсонської областей припинився контроль з боку держави над документами НАФ, розміщених в архівних відділах райдержадміністрацій. За статистичними даними, наведеними Державною архівною службою України, не контролювалося

близько двох мільйонів документів постійного строку зберігання, що знаходилися на окупованій території Криму та понад трьох з половиною мільйонів документів НАФ, на території чотирьох областей – Донецької, Запорізької, Луганської, Херсонської [73].

Найбільших втрат зазнав архів єдиного окупованого у 2022 р. обласного центру – Херсону. Влітку 2022 р. окупаційна влада викрала з Державного архіву Херсонської області документи про вибори Президента України у 2019 р. зі списками виборців, а восени того ж року до Криму були вивезені близько півтори тисячі найцінніших фондів архіву області та облікова документація до них. Обсяг вивезених фондів, на жаль не без допомоги місцевих архівістів (які мають понести кримінальну відповідальність за свої злочини після перемоги України у війні з росією) становив майже половину документації Державного архіву Херсонської області.

У перші дні повномасштабної війни постраждав архів СБУ в Чернігівській області. 25 березня 2022 р. внаслідок обстрілу окупантами приміщення архіву та пожежі (цю дату називають чорним днем для архіву СБУ) було втрачено тринадцять тисяч одиниць зберігання. В цьому архіві зберігалися особові справи репресованих осіб, накази, офіційне листування, справи агентури радянських спецслужб. На жаль, весь інформаційний потенціал щодо репресованих в період комуністичного тоталітарного режиму втрачений назавжди і нащадки репресованих не зможуть дізнатися про долю своїх рідних, закатованих спецслужбами СРСР. Взагалі руйнацій та ушкоджень зазнали приміщення і будівлі державних архівних установ багатьох областей – Дніпропетровської, Донецької, Київської, Миколаївської, Сумської, Харківської, Херсонської, Чернігівської [74]. У грудні 2024 р. Центральна комісія Укрдержархіву з контролю за наявністю, станом і розшуком документів НАФ розглянула програму контролю за документами НАФ на 2025-2029 рр.

У війну загострилися проблеми, пов'язані з безпековими питаннями (безпека архівних працівників та користувачів), захистом культурних цінностей та інфраструктурних об'єктів, з питаннями доступу до архівних

інформаційних ресурсів, а також участі архівів у підтримці морального духу громадян та відсічі інформаційній війні та маніпуляціям агресора.

Ще у 2009 р. архівістами була розроблена Інструкція щодо планування дій на випадок надзвичайних ситуацій в архіві (про воєнний стан у цьому акті не йшлося, однак багато питань щодо дій суголосні з вимогами воєнного часу), а у 2013 р. постановою Кабінету Міністрів України затверджений Порядок проведення евакуації в разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій [53]. Згадана Інструкція характеризувала необхідні дії архівів при оголошенні надзвичайного стану різного рівня (державного, регіонального, місцевого чи об'єктного), надзвичайних ситуацій соціально-політичного, природного чи техногенного характеру, а також розкривала дії щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Архіви мали приймати рішення у разі загрози збереженості документальних фондів та матеріальних втрат, при порушенні нормальних умов праці в архівах і виникненню загрози здоров'ю і життю людей, при неможливості виконання завдань архівами або частково, або у повному обсязі, відповідно до нормативно-правових вимог. Основними діями називалися такі: посилення охорони тих об'єктів, що забезпечували життєдіяльність архіву; оформлення дозвільних документів на право пересування працівників архіву у комендантську годину, за умови, якщо вони задіяні в роботі у цей період; перевірка і контроль за засобами зв'язку і оповіщення; пакування документів і підготовка евакуаційної документації; завантаження документів і транспортування та розвантаження на місцях нової локації.

В Інструкції викладені плани дій архіву щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій: створення спеціальних комісій, які мають встановити розміри заподіяних збитків (втрат), складання актів про невідомні пошкодження документів, розрахування обсягів фінансових ресурсів для відновлення матеріальних втрат, розробляння плану ремонтних робіт чи відбудови архівних споруд, приміщень, їх дезінфекції та сушіння; розроблення переліку нормативно-методичних документів на випадок надзвичайних

ситуацій. До такого переліку включалися такі документи: проекти наказів директора архіву щодо роботи чи припинення роботи архівної установи в умовах надзвичайної ситуації; інструкції (наприклад, про охоронний режим архіву, заходи пожежної безпеки, евакуації документів та матеріальних цінностей при пожежі), положення (про пожежно-технічну комісію чи пости пожежної охорони); плани заходів на випадок надзвичайних ситуацій; розрахунки людських та матеріальних ресурсів, необхідних для заходів захисту людей та збереженості документів; плани та схеми евакуації людей і документів.

У Порядку проведення евакуації, окрім заходів щодо евакуації населення, передбачалося, що центральні та інші органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, суб'єкти господарювання, інші юридичні особи визначають обсяги, переліки та черговість проведення евакуації матеріальних і культурних цінностей, які перебувають у їх власності чи управлінні, не включені до Додатку 1 цього Порядку, але підлягають обов'язковій евакуації у районах ведення воєнних бойових дій [53, п. 36]. Додаток 1 Порядку включав перелік матеріальних та культурних цінностей, які перебувають у державній власності і підлягають обов'язковій евакуації з районів можливих бойових дій. Сьомий та восьмий пункти Переліку включали документи НАФ, інші архівні документи, що зберігаються в архівних установах, а також облікові документи до них, страховий фонд (що зберігається в самих архівах як недоторкані копії документів), фонд користування документами НАФ та документи страхового фонду документації. Відповідальними за евакуацію визначалися Міністерство юстиції України, Укрдержархів для центральних державних архівів, центральні та місцеві органи виконавчої влади – для галузевих державних архівів, місцевих державних архівних установ, архівних підрозділів юридичних осіб їхньої сфери управління. Мін'юст та Укрдержархів призначалися відповідальними за технологічне обладнання центральних державних архівів та баз зберігання страхового фонду документації (пункт 9

Порядку). 21 квітня 2025 р. до Додатку 1 вказаного Порядку були внесені зміни, що стосувалися уточнення переліку документів та відповідальних за проведення евакуації при загрозі виникнення чи виникнення надзвичайних ситуацій.

Перед архівами постало ряд першочергових завдань: розроблення стратегії у період війни та програми відбудови у повоєнний час; вироблення державної політики щодо захисту національної документальної спадщини, що базується на міжнародному та національному праві; збереження культурних цінностей та захист персоналу (фізична безпека архівних фондів та безпека працівників архівних установ і користувачів архівів); управління архівними установами в період воєнної кризи; стабілізаційні та інші антикризові заходи; оптимізація комунікаційних каналів, організація дистанційного доступу, віддаленої роботи як архівістів так і користувачів та розширення доступу до архівних ресурсів засобами діджиталізації.

Питання збереження Національного архівного фонду України «як складової частини вітчизняної та світової культурної спадщини і інформаційних ресурсів суспільства» [57, стаття 4] стало важливим для держави в умовах війни. На думку знаного американського архівіста Е. Познера архіви для ворогуючих країн є «*arsanum arsanorum*» («таємниця таємниць»), адже вони містять інформацію про методи управління країною, економічні та людські ресурси. Саме тому оволодіння архівами є одним із першочергових бажань і завдань агресора.

Питання стратегії архівних установ в умовах війни викладені у базових документах – Стратегії розвитку архівної справи до 2025 р. (презентована Укрдержархівом у вересні 2020 р.), звітах про діяльність архівних установ, починаючи з 2014 р. та методичних рекомендаціях «Робота архівних установ в умовах дії особливих правових режимів» (розроблені УНДІАСД у 2023 р.). Стратегію розробляла робоча група, в яку входили представники Укрдержархіву, співробітники центральних державних архівів, галузевих державних архівів, державних архівів областей із залученням інституцій

громадянського суспільства. Стратегія як рамковий документ визначила систему стратегічних цілей та операцій, спрямованих на реалізацію політики держави в архівній сфері [66]. Цей документ розроблявся вже в умовах ведення гібридної війни, тому були враховані положення щодо захисту культурних цінностей та формування комунікативної політики. Одним із нових викликів, які зумовлювали розроблення Стратегії були ризики та загрози в інформаційному і гуманітарному вимірах, пов'язаних з російською гібридною агресією проти України. Стратегія розроблялася відповідно до законів України, міжнародних правових актів. У SWOT-аналізі, викладеному в Стратегії вказані загрози, серед яких названо відновлення активної фази збройної агресії російської федерації проти України, фізична втрата архівних інформаційних ресурсів.

Одним із факторів розроблення «Стратегії захисту документальної спадщини як запоруки збереження національної ідентичності та державності на період до 2027 р.», схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України у грудні 2024 р. [60] була нагальна потреба подолання викликів, обумовлених збройною агресією російської федерації проти України. Стратегія та операційний план заходів щодо її реалізації у 2025-2027 рр. були суголосні із запитом українського суспільства щодо збереження історичної пам'яті та утвердження національної ідентичності. Цей програмний документ зазначав, що архівні установи на тлі посилення воєнних загроз активно беруть участь у змінюваній реальності, реалізують ініціативи із захисту документальної спадщини, надають доступ до документальних свідчень, підтримують розвиток держави та українського суспільства. Метою Стратегії було визначення наявних потреб і завдань, формування сучасної системи архівної справи, спроможної реагувати на виклики, у тому числі й воєнної кризи. В аналізі поточного стану справ Стратегії зазначалося, що починаючи з початку воєнних дій 2014 р. Україна втратила контроль за збереженістю двох мільйонів документів НАФ на території окупованої Автономної Республіки Крим та понад трьох з половиною мільйонів документів на тимчасово-окупованих

територіях Донецької, Запорізької, Луганської та Херсонської областей, а також зазнали руйнувань приміщення державних архівних установ восьми областей – Дніпропетровської, Донецької, Київської, Миколаївської, Сумської, Харківської, Херсонської та Чернігівської.

Програмний документ окреслив стратегічні та операційні цілі і шляхи їх реалізації. Стратегічною ціллю номер один визнавалася цифровізація архівної справи, орієнтованою на забезпечення інформаційних потреб суспільства. До важливих стратегічних цілей віднесені також: забезпечення умов архівам для зберігання та примноження документальних ресурсів; формування й розвиток комунікаційної політики архівів та інших архівних установ. У Стратегії детально викладені результати досягнення цих цілей.

За щорічними звітами Голови Державної архівної служби України можна відслідкувати стратегію архівних установ в період воєнної кризи, еволюцію підходів до вирішення першочергових завдань. Так, у звіті про роботу Укрдержархіву, архівних установ та спеціальних установ страхового фонду документації у 2023 р. визначалися пріоритети на наступний рік, а саме: забезпечення збереженості та формування НАФ в умовах тривалої збройної широкомасштабної агресії росії проти України (пріоритет 1); відкритий доступ до національної культурної спадщини, прозора комунікація з партнерами та стейкхолдерами (пріоритет 2); створити умови для ефективного функціонування державної системи страхового фонду документації (пріоритет 3); цифровізація архівів та страхового фонду документації (пріоритет 4). Як бачимо, першочерговим пріоритетом визнавалася збереженість документів НАФ. У звіті за 2024 р. та пріоритетах розвитку архівної галузі на 2025 р. зазначені пріоритети з певним зміщенням акцентів. Так, у пріоритеті номер 1 на першому місці фігурує проблема формування НАФ, а потім збереження. Вочевидь, в умовах збройної агресії одним із найскладніших питань було комплектування архівів, що обумовлено окупацією частини територій, відірваністю архівів від установ-фондоутворювачів, припинення діяльності

суб'єктів формування НАФ, неможливістю передачі документації в умовах ведення бойових дій.

Усі проблеми воєнного часу, що постали перед архівами, сфокусовані у методичних рекомендаціях «Робота архівних установ в умовах дії особливих правових режимів» [63]. Методичні рекомендації дають загальні настанови з питань забезпечення безпеки працівників, користувачів, матеріальних цінностей для всіх архівних установ, незалежно від їх специфіки. Сама структура методичних рекомендацій окреслила найважливіші проблеми: безпека та цивільний захист працівників та користувачів архівних установ; заходи безпеки під час повітряної тривоги та евакуація працівників і користувачів; використання укриттів архівної установи; збереження матеріальних цінностей архівів; дотримання протиепідемічних заходів у разі небезпеки інфекційних захворювань; надання першої невідкладної допомоги; організація формування НАФ і комплектування архівів; забезпечення збереженості документів НАФ, що передбачає евакуацію документів, маркування та пакування справ, підготовку евакуаційних облікових документів, визначення місця безпечного зберігання в евакуації, безпека транспортування, обстеження архівних будівель; створення цифрового фонду користування; протипожежні заходи та попередження затоплення документів; реставрація пошкоджених документів; постійний моніторинг наявності та стану документів; збереження документів НАФ в електронній формі; забезпечення доступу до документів та довідкового апарату. Як бачимо, на першому місці порушені питання безпеки архівістів, що відповідає політиці людиноцентризму, якої дотримується державна політика в архівній галузі. Слід зазначити, що Методичні рекомендації врахували не лише воєнний стан, який діє сьогодні в Україні, але й інші правові режими – надзвичайний стан, режим зони надзвичайної екологічної ситуації. Останні можуть виникати як результат ведення воєнних дій, наприклад підриг плотин, гідроелектростанцій, енергетичних об'єктів, включаючи атомну енергетику.

Проект методичних рекомендацій обговорювався архівістами, особливо тих державних архівних установ, які мали великий досвід евакуації та роботи у зонах, наближених до фронту. Зауваження стосувалися таких питань як деталізація алгоритму дій архівів в умовах війни, найпоширеніші фактори ризику для архівів (відмови надавати озброєну охорону архівним установам, неможливість евакуації у зв'язку з оточенням, ведення поблизу воєнних дій, перекриття виїздів за маршрутами евакуації); ризики для особи, відповідальної за евакуацію; специфіки організації комплектування та доступу до документів у разі, якщо архівна установа не працює, а працівники у вимушеній відпустці чи працюють дистанційно; ускладнення через воєнний час додаткового фінансування для закупівлі відповідного обладнання і пакувальних матеріалів, навчання відповідальних осіб; складності у виготовленні великої кількості пакувальних ярликів; фронтальне перевіряння документів на деокупованих територіях та можливість самим архівам встановлювати терміни звіряння, виходячи з чисельного складу працівників, обсягів документації, безпекової ситуації; складності у плануванні проведення експертизи цінності документів; умови здійснення виїзних консультацій архівістів щодо науково-технічного опрацювання документів НАФ та співпраця з юридичними особами, які є джерелами формування НАФ; забезпечення режимів зберігання на місцях евакуації; робота архівів в умовах часткової евакуації (архів працює в одному місці, а документи зберігаються в іншому); переміщення архівів установ, які є джерелами комплектування архіву при переміщенні лінії фронту [3 б].

Таким чином, стратегія архівів в умовах гібридної війни та воєнного стану визначалася в основоположних документах: Стратегіях розвитку архівної справи, нормативно-правових актах Кабінету Міністрів України, щорічних звітах Укрдержархіву, методичних розробках щодо діяльності архівних установ в умовах особливих правових режимів і акцентувала увагу на таких проблемах: розробка правового та нормативно-методичного забезпечення роботи архівів у воєнний час; безпека працівників архівів та користувачів; забезпечення збереженості документів шляхом евакуації із зон,

наближених до фронту, безпека транспортування документів НАФ; моніторинг наявності і стану документів; організація комплектування архівів у нових умовах (специфіка роботи з установами-фондоутворювачами та ініціативне документування подій російсько-української війни), створення цифрового фонду користування і розширення можливостей забезпечення користувачів ретроспективною інформацією; розширення міжнародної співпраці та отримання спонсорської допомоги від зарубіжних партнерів.

3.2 Особливості зберігання, комплектування архівних фондів та презентації архівної інформації в період повномасштабної війни росії проти України

У воєнну кризу створюються умови, які модифікують базові напрями діяльності архівів – комплектування, зберігання та забезпечення збереженості документів НАФ, використання їхньої інформації.

Наслідки війни мали безпосередній вплив на характер комплектування архівів. Окрім усталеного напрямку діяльності з комплектування – поповнення архівних фондів документами установ-фондоутворювачів, які входили в зону комплектування архівів, намітився ще один – ініціативне документування, метою якого було фіксування воєнних подій. З перших днів війни на Сході України перед архівістами Донецької та Луганської областей, частини територій яких була під владою сепаратистів та російських військ постало питання алгоритму дій щодо організації та проведення роботи з формування НАФ і комплектування архівів. Серйозно ускладнилося проведення експертизи цінності документів, яка можлива була лише за умов укладання договорів з юридичними особами. Якщо установи опинилися в зоні окупації запланувати таку роботу було неможливо. Здійснювати виїзди для надання консультацій установам, практичної допомоги з науково-технічного опрацювання документів НАФ джерелам комплектування архівісти не завжди

мали можливість. Лише при укладанні угод з офіційними установами архіви здійснювали науково-технічне опрацювання на договірних засадах.

В умовах наближення фронту ще гостріше поставало питання взаємодії архівів з юридичними особами – джерелами формування НАФ. Доводилося вирішувати такі питання: куди були переміщені/евакуйовані архіви установ? які умови зберігання переміщених документів? який механізм перевіряння стану збереженості документів? які виникали загрози для документів, якщо вони не були евакуйовані? як уникнути ризиків архівістам при здійсненні перевірянь? Такий напрям діяльності значно ускладнювався чи навіть унеможлиблювався в умовах близьких обстрілів. До того, формування НАФ було проблематичним в умовах, коли архівні установи не працювали (тимчасово припинили функціонування), їхні фонди були евакуйовані у безпечні місця, а робота архівістів організовувалася дистанційно.

У воєнних реаліях серед нових напрямів роботи архівів з формування НАФ крім ініціативного документування з'явилося оперативне комплектування. Оперативним комплектуванням називають приймання архівом документів не очікуючи граничних строків зберігання у юридичних чи фізичних осіб [23, с. 50], які є джерелами комплектування архіву (для АВД строк зберігання визначений одним роком після виходу в світ чи закінчення виробництва). Таке комплектування пояснюється тим, що багато документів і через війну, і через свою цифрову природу можуть не дожити до архівування. Найбільш показовою є практика оперативного комплектування ЦДАЕА, оскільки профільною документацією його є аудіовізуальні документи, які найбільше фіксують перебіг воєнних подій та їх вплив на життя українського соціуму.

Особливістю комплектування архівів воєнного часу є розширення кола джерел комплектування за рахунок фізичних осіб – створювачів воєнної хроніки. ЦДАЕА тісно співпрацює з фотографами-документалістами, військовослужбовцями, які фіксують бойові дії, волонтерами, які крім

основної місії намагаються закарбувати події воєнного часу. Джерелом поповнення архівних фондів можуть слугувати матеріали соціальних мереж.

У вирішенні питань відбору АВД на постійне зберігання архівісти повинні діяти у правовому полі і дотримуватися авторських прав, бо більшість АВД захищені авторським правом. Більшість отриманих документів проходять експертизу цінності і поповнюють фонди архіву. Джерелами комплектування ЦДАЕА є КП «Київінформ», ГО «Громадське телебачення», ДП «Парламентський телеканал «Рада»», ГО «Об'єднання кінематографістів» та ін. Аудіо-, відеозаписи, фільми представляють широку палітру свідчень про війну: українські пісні воєнної тематики, хроніки руйнування міст і сіл, наслідки підриву дамби Каховської ГЕС, евакуація людей із зон бойових дій, робота медиків і волонтерів, ліквідація наслідків руйнувань об'єктів критичної інфраструктури, церемонії прощання із загиблими, тіла вбитих мирних жителів Бучі та Ізюму, обмін полоненими, навчання на військових полігонах та ін.

Складовою комплектування та актуальним видом діяльності архівних установ в умовах війни стало ініціативне документування, коли творцями документів виступають самі архівісти. До ініціативного документування подій війни залучають представників громадськості, волонтерів, користувачів соціальних мереж. Ініціативне документування розглядається Міжнародною радою архівів як один із способів фіксації усної чи відеоінформації на будь-яких носіях – у цифрі, магнітних і плівкових носіях, зініційованих архівами, які несуть відповідальність за достовірність, автентичність задокументованої інформації. Документи так званої «усної історії» створюють як професіонали, так і звичайні люди, що прагнуть зафіксувати події війни. Важливу роль відводять еґо-документам при створенні документальних проєктів, таких наприклад, як були організовані Фондом Ріната Ахметова «Щоденники мирних: голоси тих, хто вижив, і тих, хто ні»

В історіографічному розділі ми називали праці дослідників, присвячених питанню ініціативного документування [14, 22, 23]. Архівісти

найчастіше послуговуються відкритими інформаційними джерелами для відбору документів. Ініціативне документування в роки війни стало пріоритетним напрямом у вирішенні питань поповнення НАФ документами, що фіксують події воєнного часу. На початку березня 2022 р. очільник Укрдержархіву А. Хромов листом звернувся до директорів центральних державних архівів, державних архівів областей та міста Києва про необхідність забезпечення збереженості документів НАФ, соціально значущої документації та сприяти документуванню воєнних подій, створення колекцій, комплектування документами, що є свідченням злочинів росії проти України і стануть цінною частиною національної пам'яті.

Реалізуючи на практиці це важливе завдання, архівісти активізували роботу зі збирання та забезпечення належних умов збереження документальних свідчень про війну. Методичні засади роботи з ініціативного документування, його особливості та способи презентовані в рекомендаціях «Ініціативне документування подій широкомасштабної збройної агресії російської федерації проти України» [28], розроблених науковцями УНДІАСД та затверджених наказом Укрдержархіву у жовтні 2024 р.

Експертно-перевірні комісії державних архівів областей, експертні комісії архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад розглядали описи справ постійного зберігання, створених шляхом ініціативного документування, які представляли колекції аудіовізуальних документів, у тому числі у цифровій формі та письмових про героїчний опір українського народу російській агресії, героїзм воїнів Збройних сил України та інші документи, тісно пов'язані з умовами особливих правових режимів.

В умовах ведення воєнних дій на території України важливим стало забезпечення збереженості архівних ресурсів – документів НАФ, довідкового апарату до архівних фондів, страхового фонду документації. Відома емблема Гаазької конвенції про охорону культурних цінностей у випадку збройного конфлікту так званий «Блакитний щит». Стаття 9 Протоколу Гаазької конвенції стосується захисту культурних цінностей, у тому числі й архівів, на окупованій

території. Сторона, яка окупувала частково або повністю територію іншої сторони, як зазначено у Протоколі, не повинна експортувати, незаконно переміщувати чи передавати права власності на культурні цінності, приховувати або знищувати докази культурного, історичного або наукового характеру. Стаття 15 того ж Протоколу Гаазької конвенції зазначає, що за істотні порушення (знищення та присвоєння культурної власності, вчинення крадіжок, пограбування, здійснення актів вандалізму проти культурних цінностей, що захищені положеннями Конвенції) існує кримінальна відповідальність і вважається злочином, вчиненим навмисне [18]. У квітні 2020 р. Україна приєдналася до Другого протоколу Гаазької конвенції (у червні 2020 р. на сайті ЮНЕСКО оприлюднено повідомлення про приєднання України до Протоколу), що уможливило ефективну протидію нищенню культурних цінностей в Криму, на Донеччині та Луганщині з 2014 р., а з 2022 р. – на тимчасово окупованих територіях Херсонської, Запорізької, Харківської областей.

Як зазначалося вище, у грудні 2024 р. була схвалена Стратегія захисту документальної спадщини та операційний план заходів з її реалізації, серед яких забезпечення збереженості документів НАФ в умовах воєнного стану та оцифрування документів як дієвий засіб збереження ретроспективної інформації при загрозі знищення документів. У травні 2024 р. в інтерв'ю Голови ДАС України А. Хромова «Про грабунок українських архівів та нагальність їх оцифрування» йшлося про перспективу оцифрування попри війну та проблеми в енергетиці. У звітах про роботу архівних установ очільник архівної служби наводив приклади оцифрування документів генеалогічного характеру за участю американського партнера FamilySearch International. Проєкт екстреного оцифрування в період воєнної кризи українські архіви здійснюють з 2023 р. завдяки фінансовій підтримці Міжнародного альянсу із захисту спадщини у зонах конфлікту – l'Alliance internationale pour la protection du patrimoine dans les zones de conflit (ALIPH).

Питання оцифрування документів обговорювалося архівістами ще на початку 2000-х рр., але початок гібридної війни став тригером важливих змін у політиці і практиці оцифрування. У 2019 р. здійснені заходи щодо розроблення та прийняття Програми оцифрування архівних інформаційних ресурсів, яка передбачала амбітні плани створювати щороку понад один мільйон копій. Повномасштабна війна прискорила реалізацію цього процесу. За другий рік виконання державними архівами України Програми оцифрування архівних інформаційних ресурсів на 2022-2025 рр. було оцифровано понад 21 млн аркушів [73 б), с. 7]. З осені 2022 р. в ЦДІАЛ України створювалися резервні цифрові копії архівних документів і довідкового апарату та завантажувалися у хмарні сховища компаній STORAGEBOX (Німеччина) та PiglAS (Норвегія). Розширювалися сервіси, мережеве обладнання, розроблялися програми цифрової безпеки. Благодійна допомога польсько-американського Фонду Костюшка навесні 2024 р. зміцнила матеріально-технічну базу архіву, передавши комп'ютери, блоки живлення, між мережевий екран, програмне забезпечення кіберзахисту.

Зарубіжними експертами у співпраці з Укрдержархівом, ЦДАЕА, державними архівами Миколаївської, Херсонської та Чернігівської областей влітку 2024 р. був виданий «Практичний посібник із екстреної оцифровки паперової архівної спадщини» («Practical Guide to Emergency Digitization of Paper-Based Archival Heritage») [83]. Для забезпечення широкого використання посібника українськими архівістами інструкції були перекладені українською мовою.

Важливу роль у забезпеченні збереженості документальних ресурсів відіграють моніторинг та контроль за їх станом. При Укрдержархіві створена Центральна комісія з контролю за наявністю, станом і розшуком документів НАФ, яка у грудні 2024 р. схвалила Програму здійснення контролю за наявністю, станом та рухом документів НАФ на п'ять років (до 2029 р.)

У згаданому вище Операційному плані заходів з реалізації Стратегії захисту документальної спадщини визначалися напрями та форми

використання ретроспективної інформації за воєнних умов, коли доступ до документів НАФ та довідкового апарату був обмежений з огляду на тимчасове припинення діяльності архівів, евакуацію архівних фондів, дистанційної роботи архівістів. Умовами розширення доступу до архівної інформації Операційний план називав: оцифрування, збільшення кількості цифрових документів та удоступнення їх через міжархівний пошуковий портал; активна присутність архівних установ у соціальних мережах, різного роду комунікаційних каналах; співпраця з міжнародними організаціями і розроблення спільних проєктів презентації ретроспективної інформації; розроблення та впровадження систем моніторингу та аналізу даних.

Реалізація програм ініціативного документування уможливила організацію виставкових проєктів. Одним із таких став міжархівний арт-проєкт до третьої річниці вторгнення росії «Нескорені. Незламні», на якому були представлені найрепрезентативніші документи, зібрані архівними установами про події російсько-української війни. Ініціаторами виставки були Офіс віцепрем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України, Мін'юст України й Укрдержархів. Експозиція відкрилася 24 лютого 2025 р. у Центральному державному архіві громадських об'єднань та українціки. Матеріали виставки (документи та артефакти) свідчили про потужну та планомірну роботу ЦДАГОУ, ЦДАЕА, ЦДАВО України, ЦДАМЛМ України, Державної наукової архівної бібліотеки, Державного архіву Київської області з ініціативного документування та формування колекцій про російсько-українську війну. У офіційних документах державних органів влади, фотографіях та фотоальбомах, щоденникових записах, агітаційних плакатах, листівках, афішах, українських та закордонних періодичних виданнях, дитячих малюнках та картинах відображені воєнні події, героїчний опір українців, злочини окупантів, міжнародна підтримка українських біженців. Діяльність ЦДАЕА у питаннях ініціативного документування представлена в арт-проєкті роботами відомих фотографів, відеосюжетами, репортажами про окремі військові частини, фонотеками. Колекція документів, створена в

результаті ініціативного документування ЦДАВО України (створено в архіві окремий фонд – ф. 5370) представлена щоденниками, текстами дописів соціальних мереж, платіжними дорученнями про перерахування коштів колективом архіву на підтримку ЗСУ, польськими та італійськими виданнями з публікаціями про воєнні події, фотографіями волонтерських та благодійних організацій, світлинами з руйнаціями в Маріуполі, Миколаєві, Ірпені, Києві та ін. ЦДАМЛМ України презентував роботи художників, фотохудожників, операторів, що свідчать про опір мистецтва війні. Плідна робота з ініціативного документування Державного архіву Київської області (ф. 5721 – «Колекція документів російсько-української війни») в арт-проекті представлена документами періоду окупації Київщини: зведення та повідомлення Київської обласної військової адміністрації про бойові дії в регіоні, втрати ворога, світлини зруйнованих архівних будівель, житлових будинків у Бородянці, Бучі, Ірпені.

Ефективна комунікація архівів з користувачами вибудувала розгалужену систему передачі інформації, використовуючи різні платформи: радіо, телебачення, соціальні мережі, мобільні додатки. Доступ користувачів до ретроспективної інформації в умовах воєнного стану забезпечується онлайн платформами, на яких доступні цифрові копії документів та оцифрований довідковий апарат. Цифрові архіви набувають більшої популярності і потребують з часом менших фінансових затрат. Дистанційний безкоштовний доступ до цифрових ресурсів, міжнародних баз даних архівної інформації розширює дослідницьку аудиторію, яка знаходиться в різних регіонах країни і за її межами.

Архіви активізують заходи щодо захисту власних інформаційних систем від кібератак, а також зберігають резервні копії цифрових документів у спеціальних сховищах та на захищених носіях. Ці всі заходи обумовлені інформаційним середовищем, в яких діють архіви, яке характеризується масованими інформаційними атаками, маніпуляціями та фейковими новинами. Завдання архівів у цих умовах протидіяти дезінформації, надавати об'єктивну,

правдиву і прозору інформацію про війну. Працівники архівів та користувачі відчують на собі емоційний та психологічний тиск у період війни. Саме тому актуальним у роботі архівів є підтримка морального духу громадян, боротьба зі стресом і депресіями, запобігання емоційного вигорання, що розглядається як частина завдань антикризових воєнних комунікацій. До функцій архівів, як і інших інформаційних установ та медіа, входить інформування про дії уряду в умовах війни, про реальну ситуацію на фронті. Це потребує організації тісної комунікації з громадянським суспільством, його інституціями, а також налагодження зв'язків з міжнародними організаціями й поширення правдивої інформації про агресію на міжнародному рівні. Міжнародне співробітництво і вироблення єдиної стратегії презентації інформації також важливі для розвінчання фейків, які поширює російська пропаганда про війну. Співпраця з міжнародними організаціями важлива як для інформаційної підтримки архівів, так і наданні матеріальних ресурсів для захисту документальної спадщини.

У грудні 2024 р. з ініціативи Укрдержархіву і Товариства Червоного Хреста за участю працівників державних архівів Миколаївської, Одеської та Херсонської областей в Одесі на базі музею Геноциду «Територія пам'яті» був проведений тренінг «Захист архівів у міжнародному гуманітарному праві», метою якого було підвищення професійного рівня архівістів з питань міжнародного гуманітарного права, застосування його при документуванні злочинів російських військових проти архівів.

Отже, російсько-українська війна змінила модель функціонування архівів на окупованих територіях і прифронтовій зоні та напрями базових сфер діяльності – комплектування, забезпечення збереженості документів НАФ та використання їхньої інформації. У воєнних реаліях крім традиційного поповнення фондів документами установ-фондоутворювачів з'явилися ініціативне документування та оперативне комплектування. Особливістю архівування воєнного часу є розширення кола джерел комплектування за рахунок фізичних осіб (воєнних кореспондентів, військових – учасників бойових дій, волонтерів, пересічних громадян) – створювачів воєнної хроніки.

Актуалізувалася проблема забезпечення збереженості архівних ресурсів – документів НАФ, довідкового апарату до архівних фондів, страхового фонду документації. Важливу роль зіграла схвалена 2024 р. Стратегія захисту документальної спадщини та операційний план заходів з її реалізації, серед яких зазначалося забезпечення збереженості документів НАФ в умовах воєнного стану та оцифрування документів як дієвий засіб збереження ретроспективної інформації при загрозі знищення документів. Екстрене оцифрування в період воєнної кризи українські архіви здійснюють з 2023 р. завдяки фінансової підтримки Міжнародного альянсу із захисту спадщини у зонах конфлікту (ALIPH). Доступ користувачів до ретроспективної інформації в умовах воєнного стану забезпечується онлайн платформами, на яких доступні цифрові копії документів та оцифрований довідковий апарат. Активізувалася робота архівів через медіа, соціальні мережі, виставкову роботу з воєнною тематикою.

ВИСНОВКИ

1. Огляд найрепрезентативніших праць з проблем архівів в умовах воєнної кризи, що представляють періоди Другої світової та російсько-української воєн свідчать, що доля архівів в період воєнних агресій і окупації територій є і буде залишатися у фокусі наукових інтересів дослідників. Праці про архівну справу України в період Другої світової війни, про вплив і наслідки для архівів військових дій, публікуються з часу перших повоєнних років і до сьогодні (сучасні публікації про світову війну актуальні з огляду на ситуацію). Особливістю цих праць є широка проблематика, досліджувати яку з часом було простіше – час, що відділяв від війни уможлиблював глибше осмислення подій, залучалася широка джерельна база, частина якої була виведена з «тенет» секретності, актуалізувалися проблеми, що могли виникнути після закінчення війни, а саме – реституція незаконно вивезених культурних цінностей, зросла після Другої світової війни роль міжнародних інституцій, які опікувалися питанням захисту культурних цінностей в період збройних конфліктів, реалізація міжнародних проєктів збереження культурної спадщини. Дослідження про долю архівів у період російсько-української війни пишуться в реальному часі воєнних дій і умотивовані тими актуальними проблемами, які оперативно доводиться вирішувати й аналізувати. Тематика цих публікацій змальовує реальну картину перебігу воєнних подій і їх негативного впливу на архіви. Однак, публікації акцентують увагу на шляхах вирішення проблем задля мінімізації руйнівних наслідків війни для архівів.

2. Джерельна база дослідження діяльності архівів у період воєнних криз 20 і 21 ст. багатоаспектна за своїм складом та інформаційним потенціалом. Вона включає нормативно-правові акти; документи установ та організацій, у віданні яких знаходяться архіви (звіти, накази, розпорядження про збереження фондів, розширення доступу до архівної інформації, ініціативне документування подій війни); архівні фонди окупаційних властей періоду Другої світової війни; особові архівні фонди архівістів; матеріали

міжнародних організацій, сферою діяльності яких є збереження культурної спадщини (конвенції, резолюції, ініціативи ООН, ЮНЕСКО, Міжнародної ради архівів); документи про діяльність волонтерських організацій, що опікувалися культурними цінностями; мережеві ресурси архівних установ (на сайті Державної архівної служби України рубрика «Робота архівів в умовах воєнного стану»); методичні розробки щодо напрямів та методів роботи архівів в період війни; матеріали медіапроектів, тематичних виставок, організованих архівами і присвячених подіям війни. Джерела містять інформацію про вплив воєнних криз на долю архівів, зокрема нищення документальних пам'яток; особливості управління архівними установами в період воєнного стану; державна політика щодо збереження цінностей у воєнний період; стабілізаційні та антикризові заходи державних інституцій; стратегії архівів зі зберігання та використання архівної інформації; міжнародні правові норми збереження культурної спадщини та гармонізація українського законодавства з положеннями міжнародних актів; цифровізація архівних фондів задля збереження інформаційного потенціалу архівів та надання у користування цифрових копій в умовах обмеженого доступу до архівних установ.

3. В період Другої світової війни архіви України зазнали значних втрат, спричинених як бойовими діями так і в результаті заідеологізованої евакуації та масового нищення документів за вказівками радянських служб. Архівна система, що сформувалася напередодні війни, була зруйнована через поділ України на різні територіальні утворення зі своїми адміністраціями, які по-різному вирішували долю архівів. В окупованих землях фахівці з Німеччини прагнули налагодити функціонування архівів, відновили їх діяльність, проводили заходи зі збереження документів та їх використання в інтересах рейху. З перших днів окупації архіви грабувалися військовими, але згодом окупанти створили кілька організацій, метою яких був розшук документальної спадщини, конфіскація незаконно викрадених документів та збереженість архівів. За наказами окупаційних структур був встановлений контроль, який

здійснювала архівна служба Айнзацштабу рейхсляйтера А. Розенберга, а пізніше Рейхскомісаріат з його Крайовим управлінням архівами, бібліотеками та музеями. Місцеві управи відновлювали роботу архівів. Вивіз окупантами документів на Захід почався з наступом радянських військ. За іронією долі ті документи, що вивозилися окупантами й були збережені, решта – зазнали руйнацій в результаті військових операцій.

4. Найгострішим і водночас найделікатнішим питанням після закінчення воєнних конфліктів є повернення (реституція) незаконно вивезених культурних цінностей, у тому числі архівних фондів та колекцій. Як показує досвід Другої світової війни, у перші повоєнні місяці чи навіть тижні виникло питання повернення «воєнних трофеїв». Проблемою реституції культурних пам'яток опікувалися уряди, дипломати, військові адміністрації, науковці, архівісти. На початку 1990-х рр. у зв'язку з розвитком демократичних процесів, розсекречуванням архівних фондів воєнного періоду актуалізувався розгляд реституційних проблем. Каталізатором різнобічного обговорення реституції стали міжнародні форуми, видання міжнародного журналу «Воєнні трофеї» з широким діапазоном досліджуваних питань реституції: правових, соціокультурних, в широкому розумінні загально гуманітарних. Важливу роль відіграли й міжнародні організації – ООН, ЮНЕСКО, Міжнародна рада архівів у розробці міжнародної правової бази реституції культурних цінностей. Прикладом добрих намірів урядів щодо реституції культурних пам'яток може бути передача у 2001 р. Україною до Німеччини архіву Академії співу в Берліні, відомого ще з кінця 18 ст. рукописами геніїв європейського музичного мистецтва. Вирішення реституційних проблем, пов'язаних з Другою світовою війною матиме важливе значення для України після перемоги у російсько-українській війні, створюючи правовий ландшафт для повернення українських архівів, вивезених до Москви.

5. Стратегія архівів в умовах гібридної війни та воєнного стану визначалася в основоположних документах: Стратегіях розвитку архівної справи, нормативно-правових актах Кабінету Міністрів України, щорічних

звітах Укрдержархіву, методичних розробках щодо діяльності архівних установ в умовах особливих правових режимів і акцентувала увагу на таких проблемах: розробка правового та нормативно-методичного забезпечення роботи архівів у воєнний час; безпека працівників архівів та користувачів; забезпечення збереженості документів шляхом евакуації із зон, наближених до фронту, безпека транспортування документів НАФ; постійний моніторинг наявності і стану документів; організація комплектування архівів у нових умовах (специфіка роботи з установами-фондоутворювачами та ініціативне документування подій російсько-української війни), створення цифрового фонду користування і розширення можливостей забезпечення користувачів ретроспективною інформацією; розширення міжнародної співпраці та отримання матеріальної допомоги від зарубіжних партнерів.

6. Російсько-українська війна змінила модель функціонування архівів на окупованих територіях і прифронтовій зоні та напрями базових сфер діяльності – комплектування, забезпечення збереженості документів НАФ та використання їхньої інформації. У воєнних реаліях крім традиційного поповнення фондів документами установ-фондоутворювачів, з'явилися ініціативне документування та оперативне комплектування. Особливістю архівування воєнного часу є розширення кола джерел комплектування за рахунок фізичних осіб (воєнних кореспондентів, військових-учасників бойових дій, волонтерів, пересічних громадян) – створювачів воєнної хроніки. Актуалізувалася проблема забезпечення збереженості архівних ресурсів – документів НАФ, довідкового апарату до архівних фондів, страхового фонду документації. Важливу роль зіграла схвалена 2024 р. Стратегія захисту документальної спадщини та операційний план заходів з її реалізації, серед яких зазначалося забезпечення збереженості документів НАФ в умовах воєнного стану та оцифрування документів як дієвий засіб збереження ретроспективної інформації при загрозі знищення документів. Екстрене оцифрування в період воєнної кризи українські архіви здійснюють з 2023 р. завдяки фінансової підтримки Міжнародного альянсу із захисту спадщини у

зонах конфлікту (ALIPH). Доступ користувачів до ретроспективної інформації в умовах воєнного стану забезпечується онлайн платформами, на яких доступні цифрові копії документів та оцифрований довідковий апарат. Активізувалася робота архівів через медіа, соціальні мережі, виставкову роботу з воєнною тематикою.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України: монографія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2013. 616 с.
2. Архів війни. URL : <https://ukrainer.net/arkhiv-viyny/> (дата звернення – 20.03.2025)
3. Бойко В., Кулешов С. Зумовлені війною: про деякі інновації в сучасному українському документознавстві та архівознавстві. *Архіви України*. 2023. № 1. С. 13-26. б). Їх же. «Робота архівних установ в умовах дії особливих правових режимів»: дискусійні нотатки укладачів методичних рекомендацій. *Архіви України*. 2024. № . С. 160-174
4. Боряк Г.В. Архівні документи на аукціонах світу як нова загроза національній архівній спадщині. К., 2006. 58 с.
5. Боряк Г.В. Чи не час збирати каміння? (Думки з приводу виходу в світ книги «Трофеї війни та імперії»). *Архіви України*. 2001. № 4-5. С. 25-33.
6. Боряк Г.В., Кисельова А.А., Одинока Л.П., Романовський Р.В., Слободніченко А.А. Проблеми втрачених та переміщених архівів, бібліотек, музеїв: Матеріали до бібліографії. К., 2002. URL : <http://www.archives.gov.ua/Archives/index.php?displaced>. (дата звернення – 11.04.2025)
7. Брифінг щодо організації роботи архіву Київської області / Київська ОДА. 2024, 3 лют. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=omppgdG820g>. (дата звернення – 27.02.2025)
8. Буценко Н.Д. Доля архівних установ Донецької області в 2014–2015 роках: виклик часу. *Архіви України*. 2016. Вип. 5–6. С. 197-215.
9. Гаазька конвенція про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954. *Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998-2004.*

10. Глинський М. Архівна справа в західних областях України у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). *Архіви України*. 1968. № 2. С. 14-24.
11. Грімстед Патриція Кеннеді за участю Геннадія Боряка. Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. К., 1991. 107 с.
12. Гудзенко П.П. Історичні архіви України у дні Великої Вітчизняної війни. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. 1958. № 2 (32). С. 31.
13. Державний архів Київської області продовжує реалізацію проекту «Архів війни: зібрати та зберегти». URL : <https://koda.gov.ua/derzhavnyj-arhiv-kyyivskoyi-oblasti-prodovzhuye-realizacziyu-proektu-arhiv-vijny-zibraty-ta-zberegty> (дата звернення – 14.04.2025).
14. Дідух Л. В. Ініціативне документування – актуальний вид діяльності сучасних архівних установ. Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек»: тези доповідей (3–5 жовтня 2023 р., м. Київ). URL: [http:// conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/1720](http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/1720). (дата звернення – 17.03.2025)
15. Довідка М.В. Геппенера про наявність у замку Трпіст архівних і бібліотечних матеріалів, вивезених нацистами з Києва. Складено 10 червня 1945 р. за його особистим підписом. ІР НБУВ, ф. 169, спр. 162, арк. 1-2.
16. Документальна колекція з героїчної відсічі України російській збройній агресії. URL : https://te.archives.gov.ua/images/vystavkyonline/2022/geroui_ne_vmurat.pdf. (дата звернення – 19.03.2025).
17. Голубкіна Г. Виклики воєнного часу: діяльність ЦДНТА України в період російської військової агресії проти України. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2022. Вип. 62. С. 113-127.

18. Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року. м. Гаага, 26 березня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text. (дата звернення – 09.04.2025)

19. Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації (1941–1943). *Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Київ, 1997. Т. 2. С. 519–542.

20. Дубик М.Г. Архівна справа в окупованій Україні (1941-1944 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.06. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 189 с.; *Її ж*. Архівна справа в окупованій Україні (1941-1944 рр.) : автореферат дис. ... канд. іст. наук. К., 1997. 22 с.

21. Ємельянова Т. Використання архівної інформації кінодокументів періоду Другої світової війни у ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 11. С. 71-74.

22. Ємельянова Т.О. «Документування», «комплектування» чи «архівування» свідчень російсько-української війни: термінологічні зауваги. Інформація, комунікація та управління знаннями в глобалізованому світі : *Зб. матеріалів Шостої міжнар. наук. конф.* (18–20 травня 2023 р., м. Київ). Київ, 2023. С. 227-229.

23. Ємельянова Т., Покляцька В. Комплектування архівних аудіовізуальних колекцій: впливи та наслідки війни. *Архіви України*. 2023. № 4. С. 46-57.

24. Жива історія. Онлайн-архів усно історичних та візуальних джерел. URL : <https://livehistory.org.ua>. (дата звернення – 24.04.2025).

25. Задорожній О.В. Захист культурних цінностей під час війни. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т.* /Редкол.:Л.В. Губерський (голова) та ін. К: Знання України, 2004. Т.1 760 с.

26. Захист культурних цінностей у період збройних конфліктів. *Юридична енциклопедія* у 6 т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д – Й. 744 с

27. Іванова Н., Пестрецова О. Правові аспекти збереження культурної спадщини в умовах війни. Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2022. Вип. 64. С. 28-42.

28. Ініціативне документування подій широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України: Методичні рекомендації / Держ. арх. служба України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства; уклад.: Л. В. Дідух, Т. М. Ковтанюк, В. В. Скальський. Київ, 2023. 101 с.

29. Калакура Я.С. Українська архівна наука у викликах війни та цифровізації інформаційних ресурсів архівів. *Архіви України*. 2022. № 4. С. 19-45.

30. Кара-Васильєва Т.В. Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності. *Вісник Національної академії наук України*. 2022. № 7. С. 42-46.

31. Кашеварова Н. Архів Оперативного штабу Розенберга як джерело з історії використання нацистськими установами документальної спадщини народів окупованих країн Східної Європи. *Архіви України*. 2009. № 1-2. С. 92-104.

32. Кеннеді Грімстед П. Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрібна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди. *Архіви України*. 2002. № 4-6 (250). С. 46-76 <http://lostart.org.ua/ua/research/724.html>. (дата звернення – 18.03.2025).

33. Климова К.І., Матяш І.Б., Палієнко М.Г. «Куди прямують архіви?» (до виходу в світ збірника праць Шарля Кечкеметі). *Архіви України*. 2001. № 4-5. С. 178-189.

34. Ковтанюк Ю., Затока Л. Актуальні проблеми збереження бібліотечних та архівних фондів, що становлять культурне надбання України. *Бібліотечний вісник*. 2023. № 4. С. 96-99.
35. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. *Верховна Рада України*. Законодавство України. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text). (дата звернення – 15.04.2025).
36. Концепція розвитку архівної справи до 2026 року (проект). URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/18.10_SURGe_Концепція_розвитку-2026.pdf. (дата звернення – 07.04.2025).
37. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ, 2020. 1020 с.
38. Кравченко М. Азовський батальйонний архів: нерегламентована документація Добровольчого батальйону «Азов» за травень-вересень 2014 року. *Архіви України*. 2021. № 3. С. 151-161.
39. Кривицька В., Лисенко Т. Державному архіву Луганської області – 95 років. *Архіви України*. 2020. № 3. С. 78-89.
40. Матяш І. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку: навч. посіб. Київ: Видавн. Дім КМА, 2012. 515 с.
41. Мельникова І.М. Гаазька конвенція. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В.А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г – Д. 518 с.: іл.
42. Мельничук О.І. Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини. Київ, 2008. 285 с.
43. Мешков Д. Нові господарі: дніпропетровські архіви за німецької окупації. *Пам'ятки України*. 1994. Ч. 3–6. С. 106-108.
44. Міжархівний документальний арт-проект «Нескорені, незламні». *Архіви України*. 2025. № 1. С. 217-226.

45. Мітюков О.Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). *Архіви України*. 1975. № 2. С. 9-18;
46. Нариси історії архівної справи в Україні. 2002. 609 с. Розділ 17 «Архіви УРСР у роки Другої світової війни». С. 443-464.
47. Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Кн. 1: Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни / авт.-уклад.: Л. Г. Баланюк, О. І. Бойчук, А. О. Івлєва та ін.; упорядн.: К.І. Климова (кер. проекту), Н.П. Московченко, Н.П. Павловська; ред. колегія тому: Г.В. Боряк, І.Б. Матяш, К.Є. Новохатський, Г.В. Папакін; Державний комітет архівів України; УНДІАСД. К., 2007. 1033 с.
48. Не забудемо, не пробачимо! Опубліковано 4 березня 2022 р. URL : <https://archives.gov.ua/ua/2022/03/04/не-забудемо-не-пробачимо/>. (дата звернення – 23.04.2025).
49. Павлюк П. Архіви України в роки Великої Вітчизняної війни. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. 1948. № 2 (3). С. 11-14.
50. Палієнко М. Архіви у викликах надзвичайних ситуацій: важливий досвід реагування. *Архіви України*. 2024. Вип. 1. С. 53-84.
51. Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). К., 2008. 688 с.
52. Палієнко М. Українські архіви, війна та збереження національної ідентичності. *Архіви України*. 2022. № 1. С. 12-38.
53. Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#n128>; Про внесення змін в додаток 1 до Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій» від 21 квітня 2025 р. Постанова Кабінету Міністрів України № 475. URL:

<https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/r0475.pdf>. (дата звернення – 27.04.2025)

54. Приходько Л. Охорона і збереження аудіовізуальної спадщини за нормативно-правовими документами Ради Європи та Євросоюзу. *Архіви України*. 2023. № 4. С. 21-45.

55. Про введення воєнного стану в Україні : указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 64. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.

56. Про забезпечення зберігання документів, вивезених з тимчасово окупованої території та території проведення антитерористичної операції. Наказ Міністерства юстиції України 07.09.2015, № 1656/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1077-15#Text> (дата звернення – 21.04.2025).

57. Про Національний архівний фонд та архівні установи. Закон України від 24 груд. 1993 р. № 3814–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 15. Ст. 86. Зі змінами.

58. Про приєднання України до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 39. ст. 293. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-20#n2>. (дата звернення – 14.04.2025)

59. Про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2023 році та пріоритети на 2024 р.: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/3BIT.pdf> (дата звернення – 21.03.2025)

60. Про схвалення Стратегії захисту документальної спадщини як запоруки збереження національної ідентичності та державності на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.12.2024 № 1349-р. Додаток 1 до Порядку – «Перелік матеріальних і культурних цінностей, що

перебувають у державній власності та підлягають обов'язковій евакуації з районів можливих бойових дій». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1349-2024-p#Text>. (дата звернення – 27.03.2025)

61. Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті : міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 159-173.

62. Робота архівів під час війни. Інтерв'ю Голови Державної архівної служби України Анатолія Хромова телеканалу «Рада». *Державна архівна служба України*. URL: <https://cutt.ly/FJxw0BF>. (дата звернення – 01.05.2025)

63. Робота архівних установ в умовах дії особливих правових режимів : методичні рекомендації / Держ. арх. служба України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства; уклад.: В. Ф. Бойко, С. Г. Кулешов. Київ, 2023. 50 с.

64. Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Рейхскомісарі України: історичний нарис. *Архіви України*. 2009. № 3-4. С. 111–127.

65. Стефаник О., Петришак Б. Які архівні джерела популярні онлайн? Темпи та напрями цифровізації фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів. *Архіви України*. 2025. № 1. С. 227-230.

66. Стратегія розвитку архівної справи на період до 2025 року (проект). *Архіви України*. 2020. Вип. 4. С. 9-25.

67. У Державній архівній службі України. *Архіви України*. 2025. № 1. С. 231-237.

68. Україна і Друга світова війна: Кінолітопис: анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіносюжетів, спецвипусків (1939–1945) / Держкомархів України. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; Упоряд. Т. Ємельянова. Київ, 2005. 181 с.

69. Формуємо архівну колекцію про український спротив російській військовій агресії. *ЦДАГО України*. URL: <https://www.facebook.com/cdago.gov.ua/posts/3344315575798347>. (дата звернення – 11.04.2025).

70. Хромов А. Документи, які були найцікавішими для ворога, знищили в перший день війни / інтерв'ю в проєкті «Локальна історія» від 20 груд. 2022 р. URL: <https://is.gd/VueVTC>. (дата звернення – 27.04.2025)

71. Хромов Анатолій. На Чернігівщині знищено архів СБУ з документами, які стосувалися репресій радянського режиму проти українців. *Міністерство юстиції України*. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/anatoliy-hromov-nachernigivschini-znischeno-arhiv-sbu-z-dokumentami-yaki-stosuvalisya-represiyradyanskogo-rejimu-proti-ukraintsiv>. (дата звернення – 19.04.2025).

72. Хромов А. Нас підтримує весь світ. Україна переможе! *Архіви України*. 2022. № 1. С. 7-11.

73. Хромов А. Про грабунок українських архівів та нагальність їх оцифрування» Інтерв'ю в проєкті NV «Подкасти» Голови ДАСУ. 04.05.2024 р. URL: <https://podcasts.nv.ua/episode/31160.html>.; б) Хромов А., Скальський В. Оцифрування українських архівів у 2023 році. *Архіви України*. 2024. № 1. С. 7-11.

74. Цецик Я.П., Дорошук С.Б., Дзецько О.В. Особливості управління архівними установами України в умовах воєнного стану. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 11. С. 452-461.

75. Яковлева Л.В. Діяльність архівних установ Харкова під час нацистської окупації (листопад 1941 – серпень 1943). *Архіви України*. 1996. № 4-6. С. 51-59.

76. Яременко Л.М. Діяльність наукових архівів в умовах воєнного стану: тези доповіді. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг*. Матеріали конференції 4-6 жовтня 2022 р.

77. Archives & the public interest: selected essays. Washington: Public Affairs Press, 1967.

78. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention (The Hague, 14 May 1954). UNESCO. URL: <https://en.unesco.org/protecting-heritage/convention-andprotocols/1954-convention>. (дата звернення – 17.04.2025).

79. Cox R. Archives, War, and Memory: Building a Framework. *Library and Archival Security*. 2012. Vol. 25. № 1. P. 21-22. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01960075.2012.657945>. (дата звернення – 21.04.2025)

80. Grimsted P. K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001. 798 p.

81. Kashevarova N. Documents of the Main Office for Science of the Rosenberg Office as Sources on the Ideological Component of Nazi Policy in the Occupied Territory of Eastern Europe during World War II. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. Вип. 26. С. 239-257.

82. Kecskeméti Charles. Sovereignty Disputed Claims. Professional Culture: Essays on Archival Policies. Brussels, 2000. 365 p.

83. Practical Guide to Emergency Digitization of Paper-Based Archival Heritage. URL: <https://www.ica.org/ica-and-aliph-complete-digitization-manual-to-support-ukrainian-archives/>. (дата звернення – 28.04.2025)

84. Resolution in Support of Ukraine (International Council on Archives, 10.03.2022). *ICA*. URL: https://www.ica.org/sites/default/files/eng_resolution_in_support_of_ukraine_0.pdf. (дата звернення – 11.04.2025).